BENARES SANSKRIT SERIES,
A
COLLECTION OF SANSKRIT WORKS
EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,
UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
R T H GRIFFITH M A C I E
AND
G THIBAUT PH D
No 121

व्याकरणमिताक्षरा ।

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमदन्नंभट्टप्रणीता ।

श्रीपरवस्तुश्रीनिवासजगन्नाथस्वामिभिरार्यवरगुरुभिः
तत्पुत्रेण भट्टनाथस्वामिना च संशोधिता ।

VYÂKARANAMITAKSHARÂ,

A gloss on PANINÎ's Grammatical Aphorisms,

BY ŜRÎ ANNAMBHATTA

EDITED BY
S P S JAGANNATHASWAMY ARYAVARAGURU
AND HIS SON
BHATTANATHA SWAMY

Fasciculus VIII

BENARES
Published by the Proprietors Messrs Braj B Das & Co,
AND SOLD BY H D GUPTA
Secretary, Chowkhambâ Sanskrit Book Depôt

Printed at the Vidyâ Vilâs Press,
BENARES

1906

सूचीपत्रम् ।

गणपाठ	०	४	०
गालप्रकाश	२	८	०
गंगालहरी	०	१	०
गुरुसारणी	०	४	०
जातकतत्त्वम्	०	१२	०
तत्त्वदीप	०	१	०
तर्कसंग्रह	०	१	६
दत्तकमीमांसा	०	८	०
धर्मशास्त्रसंग्रह	०	१	६
धातुपाठ (शिला०)	०	२	०
धातुरूपावली	०	२	०
नैषधचरित नारायणी टीका टाइप	४	०	०
परिभाषापाठ	०	१	०
पाणिनीयशिक्षा भाष्यसहिता	०	२	०
प्रथम परीक्षा	०	२	०
प्रथमपुस्तक हिंदी	०	१	०
प्रश्नभूषणम् (प्रश्न विचार का बहुत उत्तम ग्रंथ)	०	४	०
बीजगणितम् (म० म० प० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	८	०
मनोरमा शब्दरत्नसहिता (टाइप)	९	०	०
लघुकौमुदी टिप्पणीसहिता	०	४	०
लघुकौमुदीभाषाटीका	४	०	०
लक्षणावली	०	२	०
लीलावती (म० म० प० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	०	०
वसिष्ठसिद्धान्त	०	१	६
विष्णुसहस्रनाम	०	१	०
शब्दरूपावली	०	१	६
शृङ्गारसप्तशती	१	८	०
समासचक्रम्	०	१	०
समासचक्रटीका	०	१	०
सरस्वतीकण्ठाभरणम्	३	०	०
साङ्ख्यचन्द्रिका टिप्पणीसहिता	०	८	०
साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी	०	६	०
सिद्धान्तकौमुदी	३	०	०
सिद्धान्तमुक्तावली दिनकरीटिप्पणीसहिता	३	०	०
उपसर्गवृत्ति	०	१	०
क्षेत्रकौमुदी	१	६	०
क्षेत्रसंहिता	२	०	०

मानयोरन्तोदात्त स्याद्बहुव्रीहौ । इद प्रथममागमन यस्य इद-प्रथम । एतत्प्रथम । तत्प्रथम । इत्याद्वितीय । एतद्द्वितीय. । तद्द्वितीय । बहुव्रीहौ किम् । अनेन प्रथम इदम्प्रथम । तृतीये(२।१।३०)ति योगविभागात्समास । इदमादिभ्य किम् । यत्प्रथम. । प्रथमपूरणयो किम् । तानि बहून्यस्य तद्बहु । क्रियागणने किम् । अय प्रथम एषां इदम्प्रथमा । इदम्प्रधाना इत्यर्थ. । द्रव्यगणनमेतत् । क्वापि तु प्रथमपूरणयोरेव कार्यित्वात्क्वपि पूर्वमन्तोदात्तम । इदम्प्रथमका । बहुव्रीहाविति वन समासे(६।२।१७८) इति यावदधिक्रियते ॥

सङ्ख्यायाः स्तनः ॥ १६३ ॥

सङ्ख्याया. पर स्तनोन्तोदात्तो बहुव्रीहौ । द्विस्तना । सङ्ख्याया किम् । दर्शनीयस्तना । स्तन किम् । द्विशिरा. ॥

विभाषा छन्दसि ॥ १६४ ॥

छन्दसि प्रागुक्त वा । द्विस्तना करोति । चतु स्तनाम् ॥

सञ्ज्ञाया मित्राजिनयो ॥ १६५ ॥

एतयोरुत्तरपदयो' अन्तोदात्त स्यात्सञ्ज्ञाया बहुव्रीहौ । वेदमित्र । वृकाजिन । सञ्ज्ञायां किम् । स्ते(प्रि)यमित्र । महाजिन ॥

ऋषिप्रतिषेधो मित्रे ॥

विश्वामित्र ऋषि ॥

व्यवायिनोन्तरम् ॥ १६६ ॥

व्यवधायकवाचिन परम न्तरमन्तोदात्त बहुव्रीहौ । व स्त्रमन्तर व्यवधायक यस्य वस्त्रान्तर. । व्यवायिन. किम् ।

आत्मा स्वभावोऽन्यो यस्य स आत्मान्तरः । सर्वनाम्नोपि परनिपात एतत्सूत्रबलात् ॥

मुखं स्वाङ्गम् ॥ १६७ ॥

स्वाङ्गवाचि मुखमुत्तरपदमन्तोदात्तं स्याद् बहुव्रीहौ । गौरमुख । स्वाङ्गं किम् । दीर्घमुखा शाला ॥

नाव्ययदिक्छब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्य ॥१६८॥

एभ्यो मुखं नान्तोदात्तं स्याद् । उच्चैर्मुख । प्राङ्मुख । गोमुख । महामुख । स्थूलमुख । मुष्टिमुख । पृथुमुख । वत्समुख । यथायोग पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव । गोमुष्टिवत्सेभ्य उपमानलक्षणविकल्पस्यापि निषेध ॥

निष्ठोपमानादन्यतरस्याम् ॥ १६९ ॥

आभ्या मुखमन्तोदात्तं स्याद्बहुव्रीहौ । प्रक्षालितमुख । पक्षे निष्ठोपमानपूर्व(६।२।११०) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । तदभावपक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण गतिस्वर इति त्रैस्वर्यम् । सिंहमुख ॥

जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात् क्तोऽकृत-मितप्रतिपन्ना ॥ १७० ॥

आच्छादनवर्जिताज्जातिवाचिन कालवाचिन सुखादिभ्यश्च कृतमितप्रतिपन्नवर्जक्तान्तमन्तोदात्तं स्यात् बहुव्रीहौ । पलाण्डुभक्षित । मासजात । सुखजात । दुःखजात । जात्यादिभ्य किम् । पुत्रजात । अनाच्छादनात्किम् । वस्त्रच्छन्न । कृतादिवर्ज किम् । कुण्डकृत । कुण्डमित । कुण्डप्रतिपन्न । सुखादिभ्य. कर्तृवेदनायाम्(३।१।१८)मित्यत्र सुखादय पठ्यन्ते ॥

वा जाते ॥ १७१ ॥

जात्यादिभ्यो जातस्यान्तोदात्तो वा स्याद्बहुव्रीहौ । दन्त जातः । मासजातः । सुखजात ॥

नञ्सुभ्याम् ॥ १७२ ॥

आभ्या परं पदमन्तोदात्तं स्याद्बहुव्रीहौ । अयव सुयवा देशा० । कृते समासान्तेयं स्वर इष्यते । अनृच ॥

कपि पूर्वम् ॥ १७३ ॥

नञ्सुभ्या कपि पूर्वमन्तोदात्त स्यात् । अकुमारीक० । सुकुमारीकः ॥

ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम् ॥ १७४ ॥

ह्रस्वान्त उत्तरपदे बहुव्रीहौ नञ्सुभ्या कप्युत्तरपदमन्त्या त्पूर्वमुदात्त स्यात् । अयवकः । अव्रीहिकः । सुव्रीहिक । पूर्वमिति वर्तमाने पुन पूर्वग्रहण नियमार्थम् । तेनाज्ञक सु ज्ञक इत्यत्र कपि पूर्व(६।२।१७३)मिति बाधित्वा कबन्तस्यैवान्तो दात्तत्वम् ॥

बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि ॥ १७५ ॥

उत्तरपदार्थबहुत्वे वर्तमानाद् बहो परस्य नञ इव स्वर स्यात् नञ्सुभ्याम् । बहुयव । कपि पूर्वम्(६।२।१७३) । बहु कुमारीकः । ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम् । (६।२।१७४) बहुव्रीहिक । नञोजरमर (६।२।११६) । बहुजरसी इत्यादि । उत्तरपदभूम्नि किम् । बहुषु मनोऽस्य बहुमना० ।

न गुणादयोऽवयवाः ॥ १७६ ॥

बह्वो' परेवयवत्ववाचिनो गुणादयो नान्तोदात्ताः स्यु' । बहुगुणा रज्जु । बह्ववयवेस्वर्थे । पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव । गुणादिराकृतिगण. । अवयवा किम् । बहुगुणो ब्राह्मण. । अध्ययनादयोत्र गुणा ॥

उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमपर्शु ॥ १७७ ॥

पर्शुवर्जित ध्रुव स्वाङ्गमुपसर्गात्परमन्तोदात्त स्याद्बहुव्रीहौ । प्रपृष्ठ । प्रोदर' । ध्रुवमेकरूपम् । उपसर्गात्किम् । दर्शनीयलल्लाट । ध्रुव किम् । उद्बाहु क्रोशति । अपर्शु किम् । उत्पर्शु ॥

वन समासे ॥ १७८ ॥

उपसर्गात्पर वन समासमात्रेन्तोदात्तम् । प्रवणम् । प्रनिरन्त(८।४।५) इति णत्वम् ॥

अन्तः ॥ १७९ ॥

अन्तश्शब्दाच्चोत्तर वनमन्तोदात्त स्यात् । अन्तर्वणो देश ॥

अन्तश्च ॥ १८० ॥

उपसर्गादन्तशब्दोन्तोदात्त समासे । समन्त । पर्यन्त. । प्रादिसमासो बहुव्रीहिर्वा ॥

न निविभ्याम् ॥ १८१ ॥

आभ्यामन्तशब्दो नान्तोदात्त । न्यन्त । व्यन्त' । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे उदात्तस्वरितयो(८।२।४)रिति स्वरित' ॥

परेरभितो भावि मण्डलम् ॥ १८२ ॥

अभित उभयत. भावोस्यास्तीति अभितोभावि कूलादिक गृह्यते । परे परमभितोभाविवचन मण्डल चान्तोदात्त स्यात् । परिकूलम् । परितीरम् । परिमण्डलम् । बहुव्रीहि.

प्रादिसमासोऽव्ययीभावो वा । अव्ययीभावे परिप्रत्युपे(६।२।३३) सेतदनेन बाध्यते ॥

प्राद. स्वाङ्ग संज्ञायाम् ॥ १८३ ॥

प्रात्परमस्वाङ्गवाच्यन्तोदात्त स्यात्सज्ञायाम । प्रगृहम । प्रद्वारम । स्वाङ्ग किम । प्रहस्त । सज्ञाया किम । प्रपीठम ॥

निरुदकादीनि च ॥ १८४ ॥

एतान्यन्तोदात्तानि । निरुदकम । निरुपलमित्यादि । निरुदकादिराकृतिगण ॥

अभेर्मुखम् ॥ १[illegible] ॥

अभेर्मुखमन्तोदात्तम । अभिमुखम ॥
उपसर्गात्स्वाङ्गमिति सिद्धेऽध्रुवा[illegible]मस्वाङ्गार्थ चेदम ॥
अभिमुखा शाला ॥

अपाच्च ॥ १८६ ॥

अपान्मुखमन्तोदात्तम । अपमुखम । अव्ययीभावे परिप्रत्युपापा(६।२।३३) इत्यस्यापवाद । योगविभाग उत्तरार्थ ॥

स्फिगपूतवीणाञ्जोध्वकुक्षि सीरनाम नाम च ॥१८७॥

अपात्पराणि स्फिगपूतादीनि सीरनामानि नामशब्दश्चा-न्तोदात्तानि स्यु । अपस्फिगमपपूतमपवीणमपाञ्ज अपा-ध्वा । उपसर्गादध्वन(५।४।८५) इति समासान्ते के चित (६।१।१६३) इत्येव सिद्धे समासान्तविधेरनित्यत्वमध्वग्रहणेन ज्ञाप्यते । अपकुक्षि । अपसीरम । अपलाङ्गलम् । अपनाम । सर्वत्र बहुव्रीहिरव्ययीभाव. प्रादिसमासो वा ॥

स्विगपूतकुसीणामबहुव्रीह्यर्थमभुत्रार्थमस्त्राङ्गार्थे च ग्रहणम् ॥

अधेरुपरिस्थम् ॥ १८८ ॥

अधेरुत्तरमुपरिस्थवाच्यन्तोदात्त स्यात् । अधिकेश । अधिकर्ण । आधदन्त । प्रादिसमास । दन्तस्योपरि यो न्यो दन्तः सोधिदन्त । उपरि किम् । आधकरम् ॥

अनोरप्रधानकनीयसी ॥ १८९ ॥

अनो' परमप्रधानवाचि कनीयश्चान्तोदात्त स्यात् । अनुगतो ज्येष्ठम् अनुज्येष्ठ । पूर्वपदार्थप्रधान प्रादिसमास. । अनुगत कनीयान् अनुकनीयान् । उत्तरपदार्थप्रधानोयम् । प्रधानार्थं च कनीयोग्रहणम् । अप्रधानकनीयसी किम् । अनुज्येष्ठ ॥

पुरुषश्चान्वादिष्ट ॥ १९० ॥

अनो पर' पुरुषोन्वादिष्टवाच्यन्तोदात्त । अन्वादिष्ट' पुरुषोनुपुरुष । अन्वादिष्टोन्वाचित कथितानुकथितो वा । अन्वादिष्ट' किम् । अनुगत पुरुषोनुपुरुष ॥

अतेरकृत्पदे ॥ १९१ ॥

अते परमकृदन्त पद चान्तोदात्तम् । अत्यङ्कुशो नाग । अतिकशोश्व' । पद । अतिपदा शक्करी ॥

अकृत्पदे इति प्रतिसज्ज्यातेर्धातुलोप इति वाच्यम् ॥

इह मा भूत् । शोभनो गार्ग्य अतिगार्ग्य । इह च यथा स्यात् अतिक्रान्त. कारकमतिकारक । अतिपदा शक्करी ॥

नेरनिधाने ॥ १९२ ॥

प्रकाशेर्थे नेरुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात् । निश्चितं मूलं निमूलम् । न्यक्षम् । प्रादिसमासो बहुव्रीहिर्वा । अनिधाने किम् । निवाग्दूषाल । (निहितवागस्यार्थं ॥

प्रतेरश्वादयस्तत्पुरुषे ॥ १९३ ॥

प्रते परे एतेन्तोदात्ताः स्युस्तत्पुरुषे । प्रतिगतोंशुः प्रत्यंशुः । प्रतिजन इत्यादि । तत्पुरुषे किम् । प्रतिगता अंशवो यस्य प्रत्यंशुः ॥

उपाद्द्व्यजजिनमगौरादय ॥ १९४ ॥

उपात् द्व्यच्कमजिनं चान्तोदात्तं स्यात् तत्पुरुषे गौरादीन्वर्जयित्वा । उपगतो देवः उपदेवः । उपाजिनं । अगौरादय किम् । उपगौरः । तत्पुरुषे किम् । उपगतो देवोस्य उपदेवः ॥

सोरवक्षेपणे ॥ १९५ ॥

सोरुत्तरमन्तोदात्तं स्यात्तत्पुरुषे निन्दायाम् । इह खलित दानीमत्र सुस्थाण्डले सुस्फिगाभ्यां सुप्रत्यवसितः । यद्यप्यत्र सुपजायामत्र तथापि असूययैवमभिधानान्निन्दात्र वाक्याद्गम्यते । निन्दाया किम् । सुतृणेषु । सो किम् । कुब्राह्मण ॥

विभाषोत्पुच्छे ॥ १९६ ॥

अस्यान्तोदात्तो वा स्यात् । उत्क्रान्तः पुच्छादुत्पुच्छः । उत्पुच्छयतेरजन्तस्यापि थाथादिस्वरं बाधित्वाय विकल्प इष्यते । तत्पुरुष इत्येव । उदस्तं पुच्छमस्य उत्पुच्छ ॥

द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ ॥ १९७ ॥

आभ्यां पादादिषु परेषु यो बहुव्रीहिस्तस्यान्तोदात्तो वा स्यात् । द्वौ पादौ यस्य द्विपात् । त्रिपात् । द्विदन् । त्रिदन् ।

द्विमूर्धा । त्रिमूर्धा । पादिति कृताकारलोपः । दत्रादेशः । अकृतसमासान्तो मूर्द्धशब्दश्च प्रगृहीतः । पादत्साहचर्यात्कृतसमासान्त एव मूर्धेष्विति ग्राह्य मूर्द्धास्विति समासान्तविधेरनित्यत्वं ज्ञापयति । तेन द्विमूर्द्ध द्विमूर्द्धा इत्युभयत्राय स्वरः । बहुव्रीहेः कार्यित्वात्तदेकदेशत्वात्समासान्तस्य विकल्पसिद्धिः । द्वित्रिभ्यां किम् । कल्याणमूर्धा । पादादिषु किम् । द्विहस्तः । तत्पुरुषे किम् । द्वयोर्मूर्धा द्विमूर्धा ॥

सक्थं चाक्रान्तात् ॥ १९८ ॥

आक्रान्तशब्दात्परो सक्थान्तादात्तो वा स्यात् । सक्थमिति बहुव्रीहौ कृतषजन्तं गृह्यते । गौरसक्थः । अक्रान्तात्किम् । चक्रसक्थः । निस्ततेः स्वरः ॥

परादिश्छन्दसि बहुलम् ॥ १९९ ॥

छन्दसि परादिरुदात्तः स्यात् बहुलम् । चित्पतिः । वाक्पतिः ॥

परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि गृह्यते ।
पूर्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं यतः ॥

अन्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीनां छन्दस्युपसङ्ख्यानम् ॥

त्रिचक्रेण । त्रिवृता रथेन । त्रिमधु(बन्धु)रेण ॥

पूर्वपदान्तोदात्तत्वे मरुद्वृतादीनां छन्दसि ॥

मरुद्वृतः ॥

पूर्वपदाद्युदात्तत्वे दिवोदासादीनाम् ।

दिवोदासायेत्यादि । सर्वसंग्रहः श्लोकेन कृतः ॥

इति श्रीमहोपाध्यायाद्वैतविद्याचार्यश्रीराघवसोमयाजिकुलावतंस-
श्रीतिरुमलाचार्यसूनोरन्नंभट्टस्य कृतौ व्याकरणमिता-
क्षरायां षष्ठस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अलुगुत्तरपदे ॥ १ ॥

अधिकारोयम । अलुगधिकार. प्रागानङ । उत्तरपदाधिकार प्रागङ्गाधिकारात ॥

पञ्चम्या स्तोकादिभ्यः ॥ २ ॥

एभ्य पञ्चम्या अलुक् स्यात उत्तरपदे । स्तोकान्मुक्त । अन्तिकादागत इत्यादि । उत्तरपदे किम् । निर्गत स्तोकात निस्तोक । स्तोकाभ्या मुक्त स्तोकेभ्या मुक्त इति द्विवचनबहुवचनान्तानामनभिधानान्न समास । तेनैकपद्यमैकस्वर्यं च न ॥

ब्राह्मणाच्छंमिनश्छ दस्यलुक् ॥

ब्राह्मणाच्छंमी ऋत्विक् ॥

ओज सहोम्भस्तमसस्तृतीयाया ॥ ३ ॥

एभ्यस्तृतीयाया अलुगुत्तरपदे । ओजसाकृतम । सहसाकृतम । अम्भसाकृतम् । तमसाकृतम् ॥

अञ्जसोपि ॥

अञ्जसाकृतम ॥

पुसानुजो जनुषान्ध इत्यत्रालुगिष्यते ॥

मनसः सज्ञायाम् ॥ ४ ॥

मनसस्तृतीयाया अलुक् सज्ञायाम । मनसागुप्त. । मनसा गन्ता । सज्ञाया किम । मनादत्ता कन्या ॥

अज्ञायिनि च ॥ ५ ॥

अज्ञायिन्युत्तरपदे मनसस्तृतीयाया अलुक्। मनसा अज्ञातु शीलमस्य मनसाज्ञायी ॥

आत्मनश्च पूरणे ॥ ६ ॥

पूरणे परे आत्मनस्तृतीयाया अलुक् । आत्मनापञ्चम. । तृतीये(२।१।३०)ति योगविभागात्समास । प्रकृत्यादिभ्यश्चे (२।३।१८वा)त्युपसङ्ख्यानात्तृतीया । जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थ एवेत्यत्र आत्मा चतुर्थोऽस्येति बहुव्रीहि । न तृतीयासमास ॥

वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्या ॥ ७ ॥

आत्मनश्चतुर्थ्या अलुक् स्याद्वैयाकरणसज्ञायाम् । आत्मने पदम् । आ मनेभाषा । चतुर्थी(२।१।३६)तियोगविभागात्समास ॥

परस्य च ॥ ८ ॥

अस्माच्चतुर्थ्या अलुग्वैयाकरणाख्यायाम् । परस्मैपदम् । परस्मैभाष ॥

हलदन्तात्सप्तम्याः सञ्ज्ञायाम् ॥ ९ ॥

हलन्तादद न्ताच्च सप्तम्या अलुक् सञ्ज्ञायाम् । युधिष्ठिर । त्वचिसार । गविष्ठिर इत्यत्र गवियुधिभ्यां स्थिर(८।३।९५) इति निपातनादलुक् । अदन्तात् आरण्येतिलका । वनेकिंशु(कशेरु)-का । हलदन्तात्किम् । नद्यां कुक्कुटिका नदीकुक्कुटिका । भूम्यां पाशो भूमिपाश । सञ्ज्ञायां किम् । अक्षशौण्ड. ॥

हृद्द्युभ्यामसञ्ज्ञायामपि ॥

हृदिस्पृक् । दिविस्पृक् ॥

कारनाम्नि च प्राचां हलदौ ॥ १० ॥

कार स्वामिग्राह्यो भाग । प्राचां देशे यत्कारनाम तत्र हलादावुत्तरपदे हलन्तावदन्ताच्च सप्तम्या अलुक् स्यात् । स्तूपेशाणका । दृषदिमाषका । कारादिशेषस्य मञ्ज्ञेयम् । पूर्वेण प्राप्ते विभाषेयम् । नियमत्रयमत्रेष्यते । कारनाम्न्येव । नेह । अभ्याहिते पशु अभ्याहितपशु । कारादन्यस्य दयस्य मञ्ज्ञेयम् । प्राचामेव । नेह । यूथे पशु यूथपशु । उदीचां कारमञ्ज्ञेयम् । हलादावेव । नेह । अविकटे उरण अविकटोरण । हलदन्तात्किम् । नद्यां दोहनी नदीदोहनी ॥

मध्यादगुरौ ॥ ११ ॥

मध्यात्सप्तम्या अलुक् गुरौ परे । मध्येगुरु ॥

अन्ताच्च ॥

अन्तेगुरु । सप्तमी(२।१।४०)ति योगविभागात्समास ॥

अमूर्धमस्तकात्स्वाङ्गादकामे ॥ १२ ॥

स्वाङ्गात्सप्तम्या अलुक् स्यात् अन् तु कामे । कण्ठे कालोऽस्य कण्ठेकाल । उरसिलोमा । उदरेमणि । अमूर्द्धमस्तकात्किम् । मूर्द्धशिख । मस्तकशिख । स्वाङ्गात्किम् । अक्षशौण्ड । अकामे किम् । मुखे कामोऽस्य मुखकाम । हलदन्तादित्येव । अङ्गुलित्राण । जङ्घावलि ॥

बन्धे च विभाषा ॥ १३ ॥

घञन्तो बन्धशब्दोऽत्र गृह्यते । तस्मिन् परत हलदन्तात्सप्तम्या अलुग्वा स्यात् । हस्तेबन्ध । हस्तबन्ध । चक्रेबन्ध । चक्रबन्ध । उभयत्र विभाषेयम् ॥

तत्पुरुषे कृति बहुलम् ॥ १४ ॥

कृदन्त उत्तरपदे सप्तम्या बहुलमलुक्स्यात्तत्पुरुष । स्तम्बे-रमः । कर्णेजप । इह न । कुरुचर ॥

प्रावृट्छरत्कालदिवा जे ॥ १५ ॥

जे परे एभ्य सप्तम्या अलुक् । प्रावृषिज । शरदिज । कालेज । दिविज । पूर्वस्यैव प्रपञ्चायम् ॥

विभाषावर्षक्षरशरवरात् ॥ १६ ॥

एभ्य सप्तम्या अलुग्वा उत्तरपदे । वर्षेज । क्षरेज । शरेज । वरेज । पक्षे वर्षज इत्यादि ॥

घकालतनेषु कालनाम्न ॥ १७ ॥

एषु कालनाम्न सप्तम्या अलुग्वा । पूर्वाह्णेतमे । पूर्वाह्णतरे । पूर्वाह्णतने । काल । पूर्वाह्णेकाले । पूर्वाह्णकाले । तन । पूर्वाह्णेतने । पूर्वाह्णतन । कालनाम्न किम । शुक्लतरे । हलदन्तादित्वत्र । रात्रितरायाम् । उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययेन तदन्तविधिर्नेष्यते । लक्ष्यग्रहणाल्लिङ्गात् । तेन घतनाभ्या तत्र ॥

शयवासवासिष्वकालात् ॥ १८ ॥

एष्वकालवाचिन सप्तम्या अलुग्वा । खेशय । ग्रामेवास । ग्रामेवासी । पक्षे खशय इत्यादि । अकालात्किम । पूर्वाह्णशय । हलदन्तादित्वत्र । भूमिशय ॥

अपो योनियन्मतुषु ॥

अप्सुयोनि । अप्सव्य । अप्सुमती । दिगादित्वाद्यत् । योगविभागात्सप्तमीसमास ॥

नेन्सिद्धबध्नातिषु च ॥ १९ ॥

एषु सप्तम्या अलुग्न स्यात् । तत्पुरुषे कृती(६।३।१४)ति प्राप्ति र्निषिध्यते । स्थ। ण्डलशायी । साङ्काश्यसिद्धः । बध्नातीति धातुनिर्देशः । चक्रबन्धनम् । चक्रबन्ध इति केचिदुदाहरन्ति । तत्राजन्तो बन्धशब्दः । घञन्ते बन्धे च विभाषे(६।३।१३)त्यत्र भवति ॥

स्थे च भाषायाम् ॥ २० ॥

स्थे परतः सप्तम्या अलुग्न । समस्थः । विषमस्थः । भाषायां किम् । कृष्णोस्याखरेष्ठः । पूर्वपदा(८।४।३)दिति षत्वम् ॥

षष्ठ्या आक्रोशे ॥ २१ ॥

षष्ठ्या अलुक् स्यान्निन्दायाम् । चोरस्य कुलम् । आक्रोशे किम् । ब्राह्मणकुलम् ॥

वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु ॥

वाचोयुक्तिः । दिशादण्डः । पश्यतोहरः ॥

अमुष्यायणामुष्यपुत्रिकामुष्यकुलिकेति च ॥

अमुष्यापत्यमामुष्यायणः । नडादिभ्यः फक्(४।१।९९) । अमुष्यपुत्रस्य भावः । मनोज्ञादित्वाद्वुञ् । आमुष्यपुत्रिका । तथा आमुष्यकुलिका ॥

देवानांप्रिय इति अलुक् मूर्खे ॥

शेफपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः ॥

शुनःशेफः । शुनःपुच्छः । शुनोलाङ्गूलः ॥

दिवश्च दासे ॥

दिवोदासः ॥

पुत्रेन्यतरस्याम् ॥ २२ ॥

षष्ठ्या अलुग्वा स्यात् पुत्रे परे । दास्याः पुत्रः । दासीपुत्रः ॥

नि दायामित्र । ब्राह्मणीपुत्र ॥

ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः ॥ २३ ॥

विद्यायोनिसम्बन्धवाचिन ऋदन्तात् षष्ठ्या अलुक् । होतु पुत्र । होतुरन्तेवासी । पितु पुत्र । पितुरन्तेवासी । ऋत किम् । आचार्यपुत्र ॥

विद्यायोनिसम्बन्धित्वमुत्तरपदस्यापि ॥

होतृधनम् । पितृधनम् ॥

विभाषा स्वसृपत्यो ॥ २४ ॥

एतयो परत ऋदन्तात् षष्ठ्या अलुग्वा । मातृष्वसा । मातु ष्वसा । मातु स्वसा । पितृष्वसा । पितु ष्वसा । पितु स्वसा । लुकि मातृपितृभ्यां स्वसे(८।३।८४)ति नित्य षत्वम् । अलुकि तु मातु पितुर्भ्यामन्यतरस्या(८।३।८५)मिति विकल्पेन । दुहितृपति । दुहितु पति ॥

आनङ् ऋतो द्वन्द्वे ॥ २५ ॥

विद्यायोनिसम्बन्धवाचिनामृदन्ताना द्वन्द्वे पूर्वपदस्यानङादेश स्यात् । होतापोतारौ । मातापितरौ । अकार उच्चारणार्थ । नकारो रपरत्वनिवृत्त्यर्थ । ऋत किम् । पितृपितामहौ । पुत्र इत्यनुवृत्ते पितापुत्रौ ॥

देवताद्वन्द्वे च ॥ २६ ॥

अत्रापि पूर्वपदस्यानङ् स्यात् । इन्द्रावरुणौ । इन्द्राबृहस्पती ॥

उभयत्र वायो प्रतिषेध ॥

अग्निवायू । वाय्वग्नी । पुनर्द्वन्द्वग्रहणमेकहविर्भागित्वेन

प्रसिद्धद्वन्द्वग्रहणार्थम् । तेन ब्रह्मप्रजापती शिववैश्रवणौ स्कन्दविशाखावित्यादौ न ॥

ईदग्नेः सोमवरुणयोः ॥ २७ ॥

अनयोः परयोरग्नेरीकारादेशः स्याद्देवताद्वन्द्वे । अग्नीषोमौ । अग्नीवरुणौ । अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः (८।३।८२)इति षत्वम् ॥

इद्वृद्धौ ॥ २८ ॥

वृद्धिमत्युत्तरपदे अग्नेरिकारादेशः स्याद्देवताद्वन्द्वे । आग्निवारुणीमनड्वाहीम् । आग्निमारुतं कर्म । आग्न(ग्नी)वरुणौ देवतास्याग्निवारुणी । अग्निमरुतौ देवता अस्य आग्निमारुतम् । देवताद्वन्द्वे च(७।३।२१)त्युभयपदवृद्धौ सत्यामानङीत्वबाधनार्थमित्व क्रियते । वृद्धौ किम् । अग्नीन्द्रम् । नेन्द्रस्य परस्य(७।३।२२)त्युत्तरपदवृद्धिर्न ॥

विष्णौ न ॥

आग्नावैष्णवम् । देवताद्वन्द्वे च(६।३।२६)त्यानङ् ॥

दिवो द्यावा ॥ २९ ॥

दिवो द्यावादेशः स्याद्देवताद्वन्द्वे । द्यावाभूमी ॥

दिवसश्च पृथिव्याम् ॥ ३० ॥

पृथिव्यामुत्तरपदे देवताद्वन्द्वे दिवो दिवसादेशः स्यात् द्यावा च । दिवस्पृथिव्यौ । द्यावापृथिव्यौ । अकारोच्चारणं सकारस्य रुत्वादिनिवृत्त्यर्थम् । द्यावा चिदस्मै पृथिवी समे ते इत्यादावसमासे द्यावादेशश्छान्दसः ॥

उषासोषसः ॥ ३१ ॥

उषस उषासादेशः स्याद्देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे । उषासा

नक्ता । उषासासूर्य ॥

मातरपितरावुदीचाम् ॥ ३२ ॥

मातृशब्दस्य पितर्य रङादेशो निपात्यते । मातरपितरौ । उदीचा किम् । मातापितरौ ॥

पितरामातरा चच्छन्दसि ॥ ३३ ॥

अत्र पूर्वपदस्यारार्ङन्तादेशो निपात्यते उत्तरपदे तु सुपा सुलुगि(७।१।३०)त्याकार । ऋतो ङी(७।३।११०)तिगुण । आमागन्ता पितरामातरा । छन्दसि किम् । मातापितरौ ॥

स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रिया-
मपूरणीप्रियादिषु ॥ ३४ ॥

भाषित पुमान्यास्मन्नर्थे प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणे स भाषितपुंस्क इति स्त्रीपुंससाधारण प्रवृत्तिनिमित्तमन्यपदार्थस्तद्वाचक॰ भाषितपुंस्क । एकस्मिन्प्रवृत्तिनिमित्ते भाषितपुंस्कादनूङ् ऊङभावो यस्मिन् स्त्रीशब्दे सभाषितपुंस्कादनूङ निपातनात्पञ्चम्या अलुक । तस्य भाषितपुंस्कादनूङ्स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दस्येव रूप स्यादेकार्थे स्त्रीलिङ्गे परे न तु पूरण्या प्रियादौ च । दर्शनीयभार्य । स्त्रियाः किम । ग्रामणि ब्रह्मणकुलम् दृष्टिरस्य ग्रामणिदृष्टि । भाषितपुंस्कात्किम । खट्वाभार्य । द्रोणीभार्य । गर्भिभार्य प्रसूतभार्य प्रजातभार्य इत्यत्र गर्भसम्बन्धमात्रस्यापत्यसम्बन्धमात्रस्य च स्त्रीपुंससाधारणस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्पुंवद्भाव । अनूङ् किम् । वामोरूभार्य । समानाधिकरणे किम् । कल्याणीमाता । स्त्रियां किम् । कल्याणि प्रधानमेषा कल्याणिप्रधाना । अपूरण्यादौ किम् । कल्याणी पञ्चमी यासा रात्रीणा

कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । पुंवद्भावनिषेधोऽप्रत्ययश्च प्रधानपूरण्या-
मेव । रात्रिः पूरणी वाच्येऽत्र मुख्यत्वम् । अन्यत्र कल्याणपञ्च-
मीकः पक्षः । अप्रियादौ किम् । कल्याणीप्रियः । भक्तिशब्द-
स्य प्रियादित्वेऽपि दृढभक्तिरित्यादौ भजनार्थे दार्ढ्यमात्रं विव-
क्षितम् । न तु स्त्रीत्वमिति रूपसिद्धिः ॥

तसिलादिष्वाकृत्वसुचः ॥ ३५ ॥

तसिलादिषु कृत्वसुजन्तेषु परतः पूर्वं पुंवत्स्यात् । तस्याः
ततः । तस्यां तत्र । तसिलादिषु परिगणनं कर्तव्यम् । तरप्तम
पौ चरड्जातीयरौ कल्पब्देश्यदेशीयरः रूपप्पाशपौ थमूथालौ
दार्हिलौ तिलतातिलौ ॥

शसि बह्वल्पार्थस्य ॥

बह्वीभ्यो देहि बहुशः । अल्पशः ॥

त्वतलोर्गुणवचनस्य ॥

पट्व्या भावः पटुत्वम् । पटुता । नेह । कठिन(ठी)त्वं कठिन(ठी)ता ॥

भस्याढे तद्धिते पुंवत् ॥

हस्तिनीनां समूहो हास्तिकम् । अढे किम् । रौहिणेयः । क-
थमाग्नेयी देवता अस्य आग्नेयः स्थालीपाक इति पुंवद्भावनि
षेधादग्नाय्य इति स्यात् । स्त्रीभ्यो ढगि(४।१।१२०)त्यस्मिन् प्रति
षेधो न त्वग्नेर्ढगि(४।२।३३)त्यस्मिन्नित्याग्नेयसिद्धिरिति कैयटः ॥

ठक्छसोश्च ॥

भवत्याश्छात्राः भावत्काः भवदीयाः ॥

क्यङ्मानिनोश्च ॥ ३६ ॥

एतयोश्च परतः पुंवत् । एनीवाचरति एतायते । मानि
न्ग्रहणमव्त्यर्थमसमानाधिकरणार्थं च । दर्शनीयां मन्यते दे

वदत्तो यज्ञदत्ता दर्शनीयमानी । अयमस्या' दर्शनीयां मन्यते देवदत्ता यज्ञदत्ता दर्शनीयमानिनीयमस्या । दर्शनीयमात्मानं मन्यते दर्शनीयमानिनीति तु स्त्रियाः पुंवदि(६।३।३४)त्येव सिद्धम् ॥

न कोपधायाः ॥ ३७ ॥

कोपधायाः स्त्रिया न पुंवत् । पाचिकाभार्य्यः । पाचिकायते । मद्रिकाभार्य्यः । मद्रिकामानिनी ॥

कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहणम् ॥

पाका भार्या यस्य पाकभार्य्यः ॥

सञ्ज्ञापूरण्योश्च ॥ ३८ ॥

एतयोर्न पुंवत् । दत्ताभार्य्यः । दत्तायते । पञ्चमीभार्य्यः । पञ्चमीयते ॥

वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे ॥ ३९ ॥

वृद्धेर्निमित्तं यस्मिन् तस्य तद्धितस्यारक्तविकारार्थस्य न पुंवत् । स्रौघ्नीभार्य्यः । माथुरीयते । माथुरीमानिनी । वृद्धिनिमित्तस्य किम् । मध्यमभार्य्यः । तद्धितस्य किम् । काण्डलावभार्य्यः । बहुव्रीहि किम् । तावती भार्या यस्य तावद्भार्य्यः । यावद्भार्य्यः । अरक्ते किम् । काषायी कन्थास्य काषायकन्थः । हैममुद्रिकः ॥

स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनि ॥ ४० ॥

स्वाङ्गविहितस्येतो न पुंवत् । सुकेशीभार्य्यः । सुकेशीयते । स्वाङ्गात्किम् । पटुभार्य्यः । ईत किम् । अकेशभार्य्यः । अमानिनि किम् । सुकेशमानिनी ॥

जातेश्च ॥ ४१ ॥

जातेर्विहितो ङीष् न पुंवत् । ब्राह्मणीभार्य्यः । अमानिनी

त्येव । ब्राह्मणमानिनी ॥ अत्र निषेध औपसङ्ख्यानिकस्य नेष्य
ते ॥ हस्तिनीनां समूहो हास्तिकम् ॥

पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ॥ ४२ ॥

कर्मधारये जातीयदेशीययोश्च परतो भाषितपुंस्कमनूङन्त
पूर्वं पुंवत्स्यात् । कोपधादौ प्रतिषिद्ध कर्मधारयादौ प्रतिप्रसू
यते । पाचकस्त्री । दत्तभार्या । पञ्चमभार्या । स्रौघ्नभार्या ।
सुकेशभार्या । ब्राह्मणभार्या । एव पाचकजातीया पाचकदेशी-
येत्यादि । भाषितपुंस्कात्किम् । खट्वाभार्या । अनूङ्न्त । कम् ।
वामोरूभार्या ॥

कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु ॥

कुक्कुटाण्डम् । मृगपदम् । मृगक्षीरम् । काकशाव । पूर्व
पदस्य स्त्रीत्वविवक्षाया पुंसोऽप्यण्डादिसम्बन्धाद्वार्तिक प्रत्या
ख्यातम् । कुक्कुट्या अण्डमित्यादि वाक्यमेव । वृत्तिस्त्वनाभिधा-
नान्न भवतीति प्रत्याख्यानाभिप्राय ॥

पुंवद्भावाद्ध्रस्वत्व खिद्घादिकेषु ॥

हरिणिप या । पद्वितरा । पद्वितमा । पद्विरूपा । पद्विक
ल्पा । पद्विका ॥

इडविड् पृथु उशिड् शरदु ॥

एते जनपदशब्दा क्षत्रियवाचिन । तत्र इडविडोऽपत्य
पृथोरपत्यमिति जनपदशब्दा(४।१।१६८)दित्यञ् । उशिक्शरद्भ्या
द्व्यञ्मगधे(४।१।१७०)त्यण् । उभयोरतश्च(४।१।१७७)इति स्त्रियां
लुकि पुंवद्भावे च कृते इडविद् स चासौ वृन्दारिका च ऐडविड-
वृन्दारिका । एव पार्थवृन्दारिका औशिजवृन्दारिका शारद
वृन्दारिकेति सिध्यति ॥

घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्योनेका-
चो ह्रस्व ॥ ४३ ॥

ङ्यन्तस्यानेकाचो ह्रस्व. स्याद्घादौ परे । घरूपकल्पा॰ प्रत्यया । चेलडादीन्युत्तरपदानि । ब्राह्मणितरा । ब्राह्मणित- मा । ब्राह्मणिरूपा । ब्राह्मणिकल्पा । ब्राह्मणिचेली । ब्राह्मणि गोत्रा । ब्राह्मणिमता । ब्राह्मणिहता । ब्रुवेति पचाद्यचि वच्या देशगुणाभावौ निपातनात् । ङ्य किम् । दत्तातरा । अने काच किम् । एकाचो विकल्प वक्ष्यति । उक्तपुंस्कादत्र । ने ह । आमलकीतरा ॥

नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥

अङ्यन्तनद्या ङ्यन्तस्यैकाचो ह्रस्वो वा स्यात् घादौ प- रे । वामोरूतरा । वामोरुतरा । स्त्रीतरा । स्त्रितरा । एव तम रूपादि ॥

कृन्नद्या प्रतिषेध ॥

लक्ष्मीतरा । तन्त्रीतरा ॥

उगितश्च ॥ ४५ ॥

उगितो नद्या ह्रस्वो वा स्याद्घादौ ॥

पक्षे पवद्भावो वाच्य ॥

विदुषितरा । विदुषीतरा । विद्वत्तरा ॥

आन्महत समानाधिकरणजातीययोः ॥ ४६ ॥

महत आकारोन्तादेश स्यात्समानाधिकरणे जातीये च परे । महादेव । महाजातीय । अनयो॰ किम् । महत पुत्र महत्पुत्र । अमहान् महान् सम्पन्न महद्भूतश्चन्द्रमा इत्यत्र गौणत्वान्नात्वम् ॥

महदात्वे घासकरविशिष्टेषूपसंख्यानं पुंवद्भावश्चासमानाधिकरणार्थम् ॥

महत्या घासो महाघासः । महत्याः करो महाकरः । महत्या विशिष्टो महाविशिष्टः । पुंवद्भावेन सन्नियोगशिष्टमात्वमन्यत्र न भवतीति महतो घासो महद्घास इत्येव भवतीति कैयटः । अन्वाचये चशब्दमास्थाय तत्राप्यात्वमेके इच्छन्ति ॥

अष्टनः कपाले हविषि ॥

अष्टाकपालः पुरोडाशः । हविषि किम् । अष्टकपालं ब्राह्मणस्य ॥

गवि च युक्ते ॥

अष्टागवेन शकटेन । युक्ते किम् । अष्टगवं ब्राह्मणस्य ॥

द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः ॥ ४७ ॥

संख्यायामुत्तरपदे द्व्यष्टनोरात्स्यात् । द्वादश । द्वाविंशति । द्वात्रिंशत् । अष्टादश । अष्टाविंशति । अष्टात्रिंशत् । बहुव्रीहौ । द्वित्राः । अशीतौ तु द्व्यशीतिः ॥

प्राक्शतादेव ॥

नेह । द्विशतम् । द्विसहस्रम् । अष्टशतम् ॥

त्रेस्त्रयः ॥ ४८ ॥

त्रि इत्यस्य त्रयसादेशः स्यात्पूर्वविषये । त्रयोदश । त्रयोविंशति । त्रयस्त्रिंशत् । संख्यायामित्येव । त्रैमातुरः । अबहुव्रीह्यशीत्योरित्येव । त्रिदशाः । त्र्यशीतिः । प्राक्शतादेव । त्रिशतम् । त्रिसहस्रम् ॥

विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् ॥ ४९ ॥

द्वि अष्टन् त्रि एषां सर्वेषां प्रागुक्तं वा स्याच्चत्वारिंशदादौ परे । द्विचत्वारिंशत् । द्वाचत्वारिंशत् । अष्टचत्वारिंशत् । अष्टाचत्वारिंशत् ।

त्रिचत्वारिंशत् । त्रयश्चत्वारिंशत् । एवं पञ्चाशत्षष्टिसप्ततिनवतिषु । प्राक्छतादेव । द्विशतम् ॥

हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु ॥ ५० ॥

हृदयस्य हृदादेशः स्याल्लेखादौ । हृदयं लिखतीति हृल्लेखः । यत् । हृदयस्य प्रियं हृद्यं । अण् । हृदयस्येदं हार्दम् । लास । हृदयस्य लासः हृल्लासः । लेख इत्यणन्तं गृह्यते । घञन्तस्य तु हृदयलेख इत्येव । लेखग्रहणं ज्ञापकमुत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्ताग्रहणस्य ॥

वा शोकष्यञ्रोगेषु ॥ ५१ ॥

एषु हृदयस्य हृद्वा स्यात् । हृच्छोकः । हृदयशोकः । सौहार्द्यम् । सौहृदय्यं । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । हृदान्शे हृद्भगे (७।३।१९) त्युभयपदवृद्धिः । हृद्रोगः । हृदयरोगः । हृच्छब्दं प्रकृत्यन्तरमिति सूत्रमेतदपार्थमित्याहुः ॥

पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु ॥ ५२ ॥

पादस्य पद इत्यादेशः स्यादाज्यादिषु । पादाभ्यामजत्यतति वा पदाजिः पदातिः । अज्यतिभ्यां पादे (उ० ५७०) इत्यौणादिकाण्प्रत्ययः । अस्मादेव निपातनाद्वीभावो न । पादाभ्यां गच्छतीति पदगः । पादेनोपहतं पदोपहतम् । पादशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः । तदादेशस्य पदशब्दस्य स्थानिस्वरः प्राप्तो प्युपदेशकाल एवान्तोदात्तत्वं निपात्यते । तेन पदोपहतमिति तृतीया कर्मणी (६।२।४८) ति पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तं भवति । पदाज्यादौ तु कृत्स्वरेणान्तोदात्तत्वम् ॥

पद्यत्यतदर्थे ॥ ५३ ॥

पादस्य पत्स्यादतदर्थे यति । पादौ विध्यन्ति पद्याः

शर्करा' । अतदर्थे किम् । पाद्यम् ॥

इके चरतावुपसङ्ख्यानम् ।

पादाभ्यां चरतीति पदिकः । पर्पादित्वात् ष्ठन् । स्वा
ङ्गग्रहणात्पणपादमाषशताद्यदिति न भवति । द्विपाद्यम् ॥

हिमकाषिहतिषु च ॥ ५४ ॥

एषु पादस्य पत्स्यात् । पद्धिमम् । पत्काषिणो यान्ति । पद्धतिः ॥

ऋचः शे ॥ ५५ ॥

ऋक्सम्बन्धिनि शे परे पादस्य पत्स्यात् । पच्छो गायत्रीं
शंसति । पादं पादं शंसतीति । सङ्ख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्(५।४।४३)-
मिति शस्प्रत्ययः । ऋचः किम् । पादशः कार्षापणं ददाति ॥

वा घोषमिश्रशब्देषु ॥ ५६ ॥

एषु पादस्य पद्वा स्यात् । पद्घोषः । पन्मिश्रः । पच्छब्दः ।
पक्षे पादघोष इत्यादि ॥

निष्के च ॥

पन्निष्कः । पादनिष्कः ॥

उदकस्योदः सञ्ज्ञायाम् ॥ ५७ ॥

उदकस्योदादेशः स्यादुत्तरपदे सञ्ज्ञायाम् । उदमेघः । उ
दवाहः ॥

उत्तरपदस्यापि ॥

लोहितोदा क्षीरोदा नदी । सञ्ज्ञायां किम् । उदकगिरिः ॥

पेषंवासवाहनधिषु च ॥ ५८ ॥

एषूदकस्योदादेशः स्यात् । उदपेषं पिनष्टि । स्नेहने पिषः
(३।४।३८)इति णमुल् । उदवासः । उदवाहनः । उदधिः ।

किम्प्रत्ययान्त ॥

एकहलादौ पूरयितव्येन्यतरस्याम् ॥ ५९ ॥

असयुक्तहलादौ परे उदकस्योदादेशो वा स्यादुत्तरपद चेत्पूरयितव्यार्थम् । उदकुम्भ । उदककुम्भ. । उदपात्रम् । उदकपात्रम् । एकेति किम् । उदकस्थाली । पूरयितव्ये किम् । उदकपर्वत ॥

मन्थौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च ॥६०॥

एषूदकस्योदादेशो वा स्यात् । उदकेन म न्थ उद-मन्थ । उदकनौद न उदौदन । उदकेन सक्तु उदसक्तु. । उदकस्य बिन्दु उदबिन्दु । उदकस्य वज्रम् । उदवज्रम । उ दक बिभर्ति उदभार । उदक हरति उदहार । उदकस्य वीवध उदवीवध । उदक गाहते उदगाह । पक्षे उदकम न्थ इत्यादि ॥

इको ह्रस्वोऽङयो गालवस्य ॥ ६१ ॥

अङ्यन्तस्येको ह्रस्वो वा स्यादुत्तरपदे । ग्रामणिपुत्र । ग्रा मणीपुत्र । इक किम् । खट्वापाद । ङ्यन्तस्य तु गार्गीपुत्र । व्यवस्थितविभाषात्वादत्र न । कौमुदगन्धीपुत्र । कौमुदगन्धीपति । इयङुवङभाविनामव्ययाना च न । श्रीकुलम् । भ्रूकुलम् । का ण्डीभूतम् । भ्रुकुमादिनां स्यादेव । भ्रुकुम । भ्रकुटि ॥

अकारो वाच्य ॥

भ्रकुस । भ्रकुटि ॥

एकतद्धिते च ॥ ६२ ॥

एकस्या ह्रस्व स्यात्तद्धिते उत्तरपदे च । एकस्या. भाव एकता । एकक्षीरम् ॥

ङ्यापोः सञ्ज्ञाछन्दसोर्बहुलम् ॥ ६३ ॥

एतयोर्ह्रस्वो वा स्यात्सञ्ज्ञाच्छन्दसो'। सञ्ज्ञायां रेवति पुत्र । रोहिणिपुत्र । क्वचिन्न । नान्दीकर । नान्दीघोष । छन्दसि कुमारिदा।प्रदर्विदा । क्वचिन्न । जगतच्छन्द. । आपः सञ्ज्ञायाम् शिलदहम् । शिलप्रस्थम् । क्वचिन्न । लोमकागृहम् । लोमकाषण्ड । छन्दसि अजक्षीरेण जुहोति । ऊर्णम्रदा युवति. । क्वचिन्न ऊर्णासूत्रेण कवय' ॥

त्वे च ॥ ६४ ॥

त्वप्रत्यये ङ्यापोर्ह्रस्वो वा छन्दसि । अजाया' भाव' अजत्वम् । अजात्वम् । रोहिणित्वम् । रोहिणीत्वम् ॥

इष्टकेषीकामालाना चिततूलभारिषु ॥ ६५ ॥

इष्टकादीना चितादौ परे यथासङ्ख्य ह्रस्वः स्यात् । इष्टकचि ।म् । इषीकतूलम् । मालभारिणी कन्या ॥ तद`तस्यापीष्यते ॥ पक्वेष्टकचितम् । पूजितेषीकतूलम् । उत्पलमालभारिणी ॥

खित्यनव्ययस्य ॥ ६६ ॥

खिति परतोऽनव्ययस्य ह्रस्व. स्यात् । कालिंमन्या । हरिणिंमन्या ॥

मुमा ह्रस्वो न बाध्यतेऽनवकाशत्वात् ॥

अव्ययस्य तु दोषामन्यमह । दिवामन्या रात्रि । अव्ययप्रतिषेधो ज्ञापक खिद्ग्रहणे तदन्तग्रहणस्य ॥

अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् ॥ ६७ ॥

अरुम् द्विषत् एतयोरजन्तानां च मुमागमः स्यात् खिति । अरुन्तुद । द्विषन्तप. । हरिणिंमन्या । अनव्ययस्यैव।दो-

षामन्यमह । एषां क्विप् । विद्वन्मन्यः । अन्तग्रहणं ह्रस्वे कृते मुम्प्रतिपत्त्यर्थम् ॥

इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च ॥ ६८ ॥

इजन्तस्यैकाच इदन्ते परतः अमागमः स्यात्स च द्वितीयैकवचनाम्प्रत्ययवत्स्यात् । अमिपूर्वत्वगुणेयङुवङः प्रत्ययवद्भावात्स्यु । गाम्मन्यः । स्त्रीम्मन्यः । नरम्मन्यः । श्रियम्मन्यः । भ्रुवम्मन्यः । इच किम् । त्वम्मन्यः । एकाच किम् । लेखाभ्रुम्मन्यः । श्रियमात्मानं ब्राह्मणकुलं मन्यते इत्यत्र स्वमोर्नपुंसका(७।१।२३)दित्यमो लुकि श्रीमन्य इति स्यात् । प्रष्ठस्य स्त्री मष्ठीत्यादौ पुंल्लिङ्गस्यापि स्त्रीलिङ्गवच्छ्रीशब्दस्य क्लीबत्वमविरुद्धम् ॥

वाचयमपुरन्दरौ च ॥ ६९ ॥

एतौ निपात्येते । वाचयमः । पुरन्दरः ॥

कारे सत्यागदस्य ॥ ७० ॥

कारे परे अनयोर्मुम् स्यात् । सत्यङ्कारः । अगदङ्कारः ॥

अस्तोरपि ॥

अस्तुङ्कारः ॥

भक्षस्यच्छन्दसि ॥

भक्षङ्कारः ॥

धेनोर्भव्यायाम् ॥

धेनुम्भव्या ॥

लोकस्य पृणे ॥

लोकम्पृणम् ॥

इत्येनम्पाशस्य ॥

अनभ्याशमित्यः ॥

भ्राष्ट्राग्न्योरिन्धे ॥

भ्राष्ट्रमिन्धः । अग्निमिन्धः ॥

गिलेऽगिलस्य ॥

तिमिङ्गिलः । अगिलस्य किम् । गिलगिलः ॥

गिलगिले च ॥

तिमिङ्गिलगिलः । तिमिङ्गिलं गिलतीति वृत्तौ तु पूर्वेणैव सिद्धम् ॥

उष्णभद्रयोः करणे ॥

उष्णङ्करणम् । भद्रङ्करणम् ॥

सूतोग्रराजभोजमेरुभ्यो दुहितुः पुत्रड्वा ॥

सूतपुत्री । उग्रपुत्री । राजपुत्री । भोजपुत्री । मेरुपुत्री । पक्षे सूतदुहितोग्रदुहितेत्यादि ॥

अन्यत्रापि दृश्यते ।

शैलपुत्री । केचिच्छार्ङ्गरवादिषु पुत्रशब्दं पठन्ति ॥

श्येनतिलस्य पाते ञे ॥ ७१ ॥

ञप्रत्ययान्ते पातशब्दे श्येनतिलयोर्मुमागमः स्यात् । श्येनपातोऽस्यां क्रीडायां श्यैनम्पाता । तैलम्पाता । ञे किम् । श्येनपातः ॥

रात्रेः कृति विभाषा ॥ ७२ ॥

कृदन्ते परे रात्रेर्मुम् वा स्यात् । रात्रिञ्चरः । रात्रिचरः । रात्रिमटो । रात्र्यटः । खाते तु नित्यम् । रात्रिम्मन्यः ॥

नलोपो नञः ॥ ७३ ॥

नञो नस्य लोपः स्यादुत्तरपदे । अब्राह्मणः ॥

अवक्षेपे तिङि च ॥

अपचसि त्वं जाल्म ॥

तस्मान्नुडचि ॥ ७४ ॥

लुप्तनकारान्नञ उत्तरस्याजादेर्नुडागमः स्यात् । अनश्वः ॥

नभ्राण्नपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसक-
नक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या ॥ ७५ ॥

एषु नञ् प्रकृत्या स्यात् । न भ्राजत इति नभ्राट् । न पातीति नपात् । शत्रन्तः । न वेत्तीति नवेदाः । असुनन्तः । सत्सु साधवः सत्याः न सत्या असत्याः । न असत्या नासत्याः । न मुञ्चतीति नमुचिः । मुचेरौणादिकः । नास्य कुलं नकुलः । नास्य खमस्ति नखः । न स्त्री पुमान्वा नपुंसकः । स्त्रीपुंसयोः पुंसक इति निपात्यते । न क्षरतीति नक्षत्रम् । क्षरतेः क्षत्रमिति निपात्यते । न क्रमतीति नक्रः । क्रमेर्डो निपातनात् । न अकमस्मिन्नाकः ॥

एकादिश्चैकस्य चादुक् ॥ ७६ ॥

एकादिर्नञ् प्रकृत्या स्यादेकस्यादुगागमश्च । एकेन न विंशति एकान्नविंशतिः । तृतीये(२।१।३०)ति योगविभागात्समासः । ऊनार्थे चात्र नञ् । एकोनविंशतिरित्यर्थः । अनुनासिकविकल्पपक्षे एकाद्नविंशतिः । अदुकः सवर्णदीर्घे रूपसिद्धिरिति भाष्ये स्थितम् । वृत्तिकारैः प्रतिपत्तिलाघवादादुगाश्रितः ॥

नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम् ॥ ७७ ॥

नगशब्दे नञ् प्रकृत्या वा स्यात् । नगः अगो वा पर्वतः । अप्राणिषु किम् । अगः शीले(ते)न वृषलः ॥

सहस्य सः सञ्ज्ञायाम् ॥ ७८ ॥

सहस्य स स्यादुत्तरपदे सञ्ज्ञायाम् । साश्वत्थम् । सप लाशम् । सञ्ज्ञायां किम् । सहयुध्वा । उपदेशे सादेश उदात्तो निपात्यते। अन्यथोदात्तानुदात्तत्वत स्थाने स्वरित स्यात्। तस्य च पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्थले श्रवणेऽप्यन्यत्र समासान्तोदात्तेन बाधः ॥

ग्रन्थान्ताधिके च ॥ ७९ ॥

ग्रन्थान्ते अधिके च वर्तमानस्य सहस्य स स्यात् । स काष्ठ ज्योतिषमधीते । सकलम् । समुहूर्तम् । काष्ठादय काल विशेषवाचिनस्तत्प्रतिपादकग्रन्थे उपचाराद्वर्तन्ते । अन्तवचन इत्यव्ययीभाव । अव्ययीभावे चाकाल(६।३।८१) इति काले न प्राप्नोतीत्ययमारम्भ । अधिके सद्रोणा खारी । समा(मा)ष कार्षापण ॥

द्वितीये चानुपाख्ये ॥ ८० ॥

द्वयो सह प्रयुक्तयोरप्रधान द्वितीयम् । अनुपाख्यमप्र त्यक्षम् । द्वितीये चानुपाख्ये सहस्य स स्यात् । साग्नि क-पोतः । सपिशाचा वात्या । सराक्षसीका निशा । अग्न्यादय प्रत्यक्षेणानुपलभ्यमाना कपोतादिभिरनुमीयमाना अनुपाख्या ॥

अव्ययीभावे चाकाले ॥ ८१ ॥

सहस्य स स्यादव्ययीभावे न तु काले । चक्रेण युगप-देहि सचक्रम् । काले तु सहपूर्वाह्णम् ॥

वोपसर्जनस्य ॥ ८२ ॥

उपसर्जनसर्वावयवसमासे सहस्य स स्याद्वा । सपुत्र सह-पुत्रो वा आगत । सर्वोपसर्जनात्त्व किम् । सहयुध्वा । सहकृत्वा ।

सहयुध्वप्रिय इत्यत्र बहुव्रीहौ यदुपसर्जनं तत्परत्वाभावात्स हस्य न सादेशः ॥

प्रकृत्याशिष्यगोवत्सहलेषु ॥ ८३ ॥

सहस्य सो न स्यादाशिषि । स्वस्ति देवदत्ताय सह पुत्राय । सहच्छात्राय । अगवादिषु किम् । स्वस्तिसहगवे सगवे सहवत्साय सवत्साय सहहलाय सहलाय । वोपसर्जनस्ये (६।३।८२)ति विकल्पः ॥

समानस्यच्छन्दस्यमूर्द्धप्रभृत्युदर्केषु ॥ ८४ ॥

समानस्य सः स्याच्छन्दसि न तु मूर्द्धादौ । सगर्भ्य । सयूथ्यः । सनुत्य । समानो गर्भः सगर्भः । तत्र भवः सगर्भ्यः । सगर्भसयूथसनुताद्य(४।४।११४)दिति यत्प्रत्ययः । अमूर्द्धादौ किम् । समानमूर्द्धा । समानप्रभृतय । समानोदर्का । समानस्येति योगविभागात्सपक्षः । सधर्म्य । सजातीयः इत्यादिसिद्धिः ॥

ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु ॥ ८५ ॥

समानस्य सः स्यात् ज्योतिरादिषु । समानं ज्योतिर्यस्य सज्योति । सजनपदः । सरात्रिः । सनाभिः । सनामा । सगोत्रः । सरूप । सस्थानः । सवर्ण । सवयाः । सवचनः । सबन्धुः ॥

चरणेऽब्रह्मचारिणि ॥ ८६ ॥

अब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य सः स्याद्व्रताचरणे गम्ये । समानो ब्रह्मचारी सब्रह्मचारी । ब्रह्म वदस्तदध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म । तच्चरतीति ब्रह्मचारी । समानत्वं च ब्रह्मसमानत्वा

दिति समाने ब्रह्मणि व्रतचारी सब्रह्मचारीत्यर्थो लभ्यते ॥

तीर्थे ये ॥ ८७ ॥

यान्ते तीर्थे प्राग्वत् । समानतीर्थे गुरौ वासी सतीर्थ्यः ॥

विभाषोदरे ॥ ८८ ॥

यान्ते उदरे प्राग्वद्वा । सोदर्यः । समानोदर्यः ॥

दृग्दृशवतुषु ॥ ८९ ॥

एषु समानस्य सः स्यात् । सदृक् । सदृशः । समानान्ययोश्चे(३।२।६०वा०)ति कञ्क्विनौ ॥

दृक्षे च ॥

सदृक्षः । दृशेः क्सः (३।२।६०वा०) । वतुरुत्तरार्थः ॥

इदं किमोरीश्की ॥ ९० ॥

इदम ईश् किम की स्यात् दृग्दृशवतुषु । ईदृक् । ईदृशः । इयान् । कीदृक् । कीदृशः । कियान् । किमिदम्भ्यां(५।२।४०)मिति वतुप् ॥

दृक्षे च ।

ईदृक्षः । कीदृक्षः ॥

आ सर्वनाम्नः ॥ ९१ ॥

सर्वनाम्नः आकारोन्तादेशः स्यात् दृग्दृशवतुषु । तादृक् । तादृशः । तावान् ॥

दृक्षे च ॥

दृक्षः । एवं यादृगित्यादि ॥

विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतावप्रत्यये ॥ ९२ ॥

अनयोः सर्वनाम्नश्च टेरद्र्यादेशः स्यादप्रत्ययेऽञ्चतौ परे ।

विष्वद्र्यङ् । देवद्र्यङ् । तद्र्यङ् । यद्र्यङ् । अद्रिसध्र्योरन्तोदात्तत्व-निपातनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम् । तत्र यणादेशे उदात्तस्वरितयोर्यण(८।२।४)इत्येष स्वरः सिध्यति । विष्वग्देवयोः किम् । अर्वाङ् । अञ्चतौ किम् । विष्वग्युक् । अप्रत्यये किम् । विष्वगञ्चनम् । अप्रत्ययग्रहणमन्यत्र धातुग्रहणे तदादिप्रतिपत्त्यर्थम् । तेन अयस्कृतमयस्कार इत्यत्राप्यतः कृकमी(८।३।४६)तिसत्वं सिद्धम्भवति ॥

छन्दसि स्त्रियां बहुलमिति वाच्यम् ॥

कद्रीची । न च भवति । विश्वाची ॥

सम समि ॥ ९३ ॥

समः समिरादेशः स्यादप्रत्ययाञ्चतौ परे । सम्यङ् । सम्यञ्चौ ॥

तिरसस्तिर्यलोपे ॥ ९४ ॥

लुप्ताकारेऽञ्चतौ परे तिरसस्तिर्यादेशः स्यात् । तिर्यङ् । तिर्यञ्चौ । अलोपे किम् । तिरश्चः ॥

सहस्य सध्रिः ॥ ९५ ॥

अस्यायमादेशः स्यादप्रत्ययेऽञ्चतौ । सध्र्यङ् । सध्र्यञ्चौ । सध्रीचः । सध्रीचा ॥

सध मादस्थयोश्छन्दसि ॥ ९६ ॥

मादस्थयोः परतः सहस्य सधः स्याच्छन्दसि । सधमादः । सधस्थः ॥

द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत् ॥ ९७ ॥

एभ्योऽपोऽकारस्य ईत्स्यात् । द्वीपम् । अन्तरीपम् । समीपम् । अन्वीपम् ॥

समाप ईत्व न ॥

समाप नाम देवयजनम् ॥

अवर्णान्नेष्यते ॥

मापम् । परापम् ॥

ऊदनोर्देशे ॥ ९८ ॥

अनो परस्यापोकारस्य ऊत्स्यात् । अनूपो देश । अन्य त्नीपम् । सवर्णदीर्घेण सिद्धे दीर्घोच्चारणमवग्रहे श्रवणार्थ मिति भाष्यकार । न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्या पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यमित्येतद्भाष्यमिस्द्धमत्रस्यभाष्यमिति केयट । अत्रावग्रहे दीर्घ इष्यत इति तथैव लक्षणा कृतामिति न विरोध इत्याहु ॥

अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितो-
त्सुकोतिकारकरागच्छेषु ॥ ९९ ॥

अन्यस्य दुगागम स्यादाशीरादिपु । अ या आशी अन्यदाशी । अन्यदास्था । अन्यदास्थित । अन्यदुत्सुक । अन्यदूति । अन्यत्कारक । अन्यद्राग । अन्यदीयम् । आषष्ठ्यतृतीयास्थस्येति किम् । अन्यस्यान्येन वा आशी अन्याशी ॥

कारकच्छयोरिष्यत एव ॥

अन्यस्य कारक अन्यत्कारक । अन्यस्येदम् । अन्यदीयम् । गहादित्वाच्छ ॥

अर्थे विभाषा ॥ १०० ॥

अन्यस्य दुक । अन्यदर्थम् । अन्यार्थम् ॥

कोः कत्तत्पुरुषेचि ॥ १०१ ॥

को कदादेशः स्यात्तत्पुरुषेचि । कदश्वम् । तत्पुरुषे किम् । कूष्ट्रो राजा । अचि किम् । कुब्राह्मणः ॥

त्रौ च ॥

कुत्सितास्त्रयः कत्त्रयः ॥

रथवदयोश्च ॥ १०२ ॥

को कत् । कद्रथः । कद्वदः ॥

तृणे च जातौ ॥ १०३ ॥

कत्तृणं नाम जातिविशेषः । जातौ किम् । कुत्सितं तृणम् कुतृणम् ॥

का पथ्यक्षयोः ॥ १०४ ॥

को का स्यादेतयोः । कापथः । काक्षः ॥

ईषदर्थे ॥ १०५ ॥

को का स्यात् । ईषल्लवणम् कालवणम् । काम्लम् । अजादावपि परत्वाद्भवति ॥

विभाषा पुरुषे ॥ १०६ ॥

को का वा स्यात्पुरुषे परे । कुपुरुषः । कापुरुषः । ईषदर्थे नित्यमेव । ईषत्पुरुषः कापुरुषः ॥

कवं चोष्णे ॥ १०७ ॥

उष्णे परे को कवादेशः स्यात्का च वा । कवोष्णम् । कोष्णम् । कदुष्णम् ॥

पथि चच्छन्दसि ॥ १०८ ॥

को काकवौ वा स्त छन्दसि पथि परे । कापथम् । कवपथम् । कुपथम् ॥

पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ॥ १०९ ॥

येषु लोपागमविकारा शास्त्रेणाविहिता दृश्यन्ते तानि पृषोदरादीनि यथाशिष्टप्रयोग साधूनि । पृषत् उदर यस्य पृषोदर । पृषत् उत्था(द्वा)न यस्य पृषोत्था(द्वा)न । अत्र तलोप । वारिवाहको बलाहक । पूर्वपदस्य बादेश उत्तरपदादेलत्वम् । जीवनमूता जीमूत । वनस्य लोप । ऊर्ध्वमुखस्योलूखलादेश । मुहुर्मुहु पततीत्यस्य मुसलादेश । पिशिताशनस्य पिशाचादेश । ब्रुवन्तोस्यां सीदन्तीति बृसीति ब्रुवतो बृ आदेश । सीदतेर्ड्र प्रत्यय । मह्या रोतीति मयूर । पूर्वपदस्य मयूभाव । रोतरचि टिलोप । एवमश्वत्थकापित्थादयोऽप्यूह्या ॥

दिक्छब्देभ्यस्तीरस्य तारो वा ॥

दक्षिणतीरम् । दक्षिणतारम् । उत्तरतीरम् । उत्तरतारम् ॥

वाचो वादे त(ड)त्त्व वादस्य वलश्चाञ ॥

वाग्वादस्यापत्य वाग्वलि ॥

षष उत्व दतृदशसूत्तरपदादेष्टुत्व च ॥

षोडन् । षोडश ॥

धासु वा ॥

उत्वस्य विकल्प । ष्टुत्व तु नित्यम् । षोढा । षढा । बहुचनादीनि करणविचाले च (५।३।४३)ति विहितधाशब्दस्य ग्रहण न धामात्रस्य । तेन षट् दधातीति षड्धा ॥

दुरो दाशनाशदभध्येषूत्वमुत्तरस्याद ष्टुत्वञ्च ॥

दु खेन दाश्यते नाश्यते दभ्यत इति दूडाश दूणाश

दूडभ । दभेर्नलोपोत एव निपातनात् । दुष्टं ध्यायतीति दूढ्य । आतश्चोपसर्गे(३।३।१०६) इति क ॥

स्वरो रोहतौ छन्दस्युत्वम् ॥

जाय एहि स्वो रोहाव ॥

पीवोपवसनादीना छन्दस्यन्त्यलोप ॥

पीवोपवसनानाम् । पयोपवसनानाम् ॥

संख्याविसायपूर्वस्याह्नस्याहन्नन्यतरस्या ङौ ॥ ११० ॥

सङ्ख्याविसाय एतत्पूर्वस्याह्नस्याहन्नादेशो वा स्यात् ङौ । द्व्यह्नि । द्व्यहनि । द्व्यह्ने । व्यह्नि । व्यहनि । व्यह्ने । सायाह्नि । सायाहनि । सायाह्ने । एतदेव सायाह्नग्रहण ज्ञापक पूर्वादिभ्यो-न्यत्राप्येकदेशिसमासस्य । मध्याह्न । सङ्ख्यादिपूर्वस्य किम् । पूर्वाह्ने ॥

ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोण ॥ १११ ॥

ढ्रौ लोपो यस्मिंस्तस्मिन् पूर्वस्याणो दीर्घ स्यात् । लीढम् । शम्भू राजात । पूर्वग्रहणमनुत्तरपदेपि दीर्घार्थम् । अण किम् । तृढ ॥

सहिवहोरोदवर्णस्य ॥ ११२ ॥

एतयोरवर्णस्य ओत्स्यात् ढ्रलोपे सति । सोढा । वोढा । अवर्णस्येति किम् । ऊढ । वर्णग्रहणात्कृतायामपि वृद्धावोत्वम् । अवोढाम् । औढ । अस्येत्युक्तौ तात्परत्वात् ह्रस्वस्यैव स्यात् ॥

साढ्यै साढ्वा साढेति निगमे ॥ ११३ ॥

एते छन्दसि निपात्यन्ते । सहे क्त्वाप्रत्यय ओत्वभाव पक्षे क्त्वो ल्यभावश्च । त्वचि साढा । सोढ्वा सोढेति भाषायाम् ॥

संहितायाम् ॥ ११४ ॥

अधिकारोऽयम् । वक्ष्यति द्व्यचोऽतस्तिङ (६।३।१३५)। विद्मा हित्वा । संहितायां किम् । विद्म हि त्वा ॥

कर्णे लक्षणस्याविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्रस्रुव-स्वस्तिकस्य ॥ ११५ ॥

कर्णे परे चिह्नवाचिनो दीर्घः स्याद्विष्टादीन्वर्जयित्वा । दात्राकर्णः । द्व्यङ्गुलाकर्णः । यत्पशूनां स्वामिविशेषसम्बन्ध ज्ञापनार्थं पत्राकारादि क्रियते तदिह लक्षणं गृह्यते । लक्षणस्य किम् । शोभनकर्णः । विष्टादस्तु विष्टकर्णः । अष्टकर्ण इत्यादि ॥

नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ ॥ ११६ ॥

क्विबन्तेष्वेषु परतः पूर्वस्य दीर्घः स्यात् । उपानत् । नीवृ-त् । प्रावृट् । मर्माविन् । नीरुक् । मतीषट् । पुरीतत् । गम क्वा(६।४।४०)विव्यत्र गमादीनामिष्यत इति तनोतेर्नलोपः । क्वौ किम् । परिणहनम् । गतिकारकयोरेव । नेह । पटुरुच. ॥

वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलुकादीनाम् ॥ ११७ ॥

कोटरादिना वने किंशुकादिना गिरौ पूर्वस्य दीर्घः स्यात् । कोटरावणम् । मिश्रकावणम् । किंशुकागिरिः । सालवागिरिरित्यादि । एषां किम् । असिपत्रवनम् । कृष्णगिरिः ॥

वले ॥ ११८ ॥

वलचि परतः पूर्वस्य दीर्घः स्यात् । कृषीवलः । दन्तावलः ॥

मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् ॥ ११९ ॥

बह्वचो दीर्घः स्यान्मतौ न त्वजिरादेः संज्ञायाम् । उदुम्ब रावती । पुष्करावती । नद्यां मतुप् । बह्वचः किम् । व्रीहिमती ।

अनजिरादीनां किम् । अजिरवती । खदिरवतीत्यादि । सञ्ज्ञायां किम् । चक्रवाकवती ॥

शरादीना च ॥ १२० ॥

मतौ दीर्घ । सञ्ज्ञायामित्येव । शरावती । वंशावतीत्यादि ॥

इको वहेऽपीलो ॥ १२१ ॥

वहे परत इगन्तस्य दीर्घ स्यान्न तु पीलो । ऋषीवह । कपीवह । मुनीवह । इक किम् । पिण्डवह । पीलोस्तु । पीलुवह ॥

अपील्वादीना वाच्यम् ॥

रुचिवहम् । चारुवहम् ॥

उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् ॥ १२२ ॥

प्रादेर्बहुल दीर्घ स्यात् घञन्ते परे । अपामार्ग । मनुष्ये तु निषाद ॥

अमनुष्यादौ वाच्यम् ॥

प्रसेव । प्रसार । प्रहार ॥

सादकारयो कृत्रिमे ॥

प्रासाद । प्राकार । अन्यत्र प्रसाद प्रकार ॥

वेशादीनां वा ॥

प्रतिवेश । प्रतीवेश । प्रतिकार । प्रतीकार । बहुलमपञ्च एवायम् ॥

इक काशे ॥ १२३ ॥

काशे परे इगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घ । नीकाश । अनूकाश । प्रतीकाश । इकः किम् । प्रकाश । घञन्ते पूर्वेण

सिद्धेरजन्त' काश इति वृत्तिकार. । घञन्तेपि नियमार्थं सूत्र मित्यप्याहु ॥

दस्ति ॥ १२४ ॥

दा इत्यस्य यस्तकारादिरादेश तस्मिन्निगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घ स्यात । नीत्तम् । वीत्तम् । अच उपसर्गात्त(७।४।४७) इति अन्तस्यादेश । चर्त्वेन दस्य त । आश्रयात्सिध्या तादत्वम् । इक किम । प्रत्तम् । द इति किम् । वितीर्णम् । तीति किम् । सुदत्तम् । प्रतिदत्तम् ॥

अष्टन सञ्ज्ञायाम् ॥ १२५ ॥

दीर्घ उत्तरपदे । अष्टावक्र । अष्टापद. । सञ्ज्ञाया किम । अष्टपुत्र ॥

छन्दसि च ॥ १२६ ॥

अष्टनो दीर्घ उत्तरपदे । अष्टाकपाल ॥

गवि च युक्ते भाषायाम् ॥

अष्टागवेन शकटेन । इद भाष्यवार्तिकयोर्नास्ति ॥

चिते कपि ॥ १२७ ॥

दीर्घ । एकचितीक. । त्रिचितीक ॥

विश्वस्य वसुराटो ॥ १२८ ॥

विश्वस्य दीर्घ स्याद्वसौ राट्छब्दे च । विश्वावसु' । विश्वाराट् । राटि किम् । विश्वराजौ । विश्वराज ॥

नरे सञ्ज्ञायाम् ॥ १२९ ॥

विश्वस्य दीर्घ । विश्वानर इति कश्चित् । सञ्ज्ञाया किम् ।

विश्वे नरा यस्य विश्वनर ॥

मित्रे चर्षौ ॥ १३० ॥

मित्रे परे विश्वस्य दीर्घ स्यादृषौ । विश्वामित्रो नाम ऋषि । अन्यत्र विश्वमित्रो माणवक ॥

मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ ॥ १३१ ॥

मतौ सोमादीना दीर्घ स्यान्मन्त्रे । सोमावती । अश्वावती । इन्द्रियावती । विश्वदेव्यावती ॥

ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम् ॥ १३२ ॥

ओषधेर्मन्त्रे दीर्घ स्यादप्रथमायां विभक्तौ । ओषधीभि । ओषधीभ्य । विभक्तौ किम् । ओषधीवती । प्रथमायां तु ओषधि ॥

ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणाम् ॥ १३३ ॥

एषां दीर्घ स्यादृचि । आ तू न । नूकरणे । उत वाघा स्यालात् । मक्षू देवदत्त । तङ्गू प्रत्याहर । भरता जातवेदसम् । कचिन्न । शृणोत ग्रावाण । कुत्राचित् । उरुष्याण ॥

इक सुञि ॥ १३४ ॥

सुञि परे इगन्तस्य दीर्घ स्यान्मन्त्रे । अभीषुण । ऊषु ण । सुञि इति षत्व नश्च धातुस्थोरुषुभ्य (८।४।२७) इति णत्वम् ॥

द्व्यचोतस्तिङ ॥ १३५ ॥

द्व्यचोऽदन्तस्य तिङो दीर्घ स्यान्मन्त्रे । विद्मा हि त्वा । द्व्यच किम् । अश्वाभवथ वाजिन । अतः किम् । वक्षि यक्षि च ॥

निपातस्य च ॥ १३६ ॥

मन्त्रे दीर्घ. । एवा ते । अच्छा ते ॥

अन्येषामपि दृश्यते ॥ १३७ ॥

अ येषामपि दीर्घो दृश्यते । स च प्रयोगानुसारात् ज्ञेय. । केशाकेशि । कचाकचि ॥

शुनो दन्तदंष्ट्राकर्णकुद(कुन्द)वराहपुच्छपदेषु ॥

श्वादन्त । श्वादंष्ट्र । श्वाकर्ण । श्वाकुद (कुन्द)। श्वा वराह । श्वापुच्छ । श्वापद । इदमपि भाष्यवार्तिकानुक्तम् ॥

चौ ॥ १३८ ॥

लुप्ताकारेऽञ्चतौ परे पूर्वस्य दीर्घ स्यात् । दधीच । मधूच । प्रतीच । अत्रान्तरङ्गोपि यण् दीर्घविधिसामर्थ्यान्न ॥

सम्प्रसारणस्य ॥ १३९ ॥

सम्प्रसारणान्तस्य दीर्घ स्यादुत्तरपदे । कौमुदगन्धीपुत्र । कौमुदगन्धीपति । ष्यङ सम्प्रसारण(६।१।१३)मिति सम्प्रसारणम् । अत्र इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्ये(६।३।६१)ति ह्रस्वत्व न भवति । दीर्घेण ह्रस्वत्वस्य परेण बाधात् ॥

इति श्रीमहोपाध्यायाद्वैतविद्याचार्यश्रीराघवसोमयाजिकुलावतंसश्रीतिरुमलार्यवर्यस्य सूनारन्नभट्टस्य कृतौ व्याकरणमिताक्षराया षष्ठस्याध्यायस्य तृतीय पाद ॥

अङ्गस्य ॥ १ ॥

आ सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरयमधिकारः । सम्बन्धसमान्ये षष्ठी । अविवक्षितविभक्त्यर्थ [त्वा] प्रातिपदिकार्थमात्रमधिक्रियते । तेनाता भिस ऐसि(७।१।९)त्यादौ अकारान्तादङ्गादिति पञ्चम्य न्तेनान्वय नामीत्यादावङ्गस्येति षष्ठ्यन्तेन चान्वयो यथायोग सिद्धो भवति । अधिकारप्रयोजन तु तत्र तत्र वक्ष्यते ॥

हल ॥ २ ॥

सम्प्रसारणस्य दीर्घ इत्यनुवर्तते । अङ्गस्येति द्विरावर्तते । अङ्गावयवाद्धल पर यत्सम्प्रसारण तदन्तस्याङ्गस्य दीर्घ स्यात् । हूत । जीन । शून । हल किम् । ऊढ(त)वान् । अङ्गावय वात्किम् । निरुतम् । दुरुतम् । तदन्तस्य किम् । विद्ध । अण इति नानुवर्तते । कथ तृतीय । द्वितीयतृतीये(२।२।३)ति निपातना- द्दीर्घाभावः । चाविसखाणनुवृत्तौ कर्तृच इति अननुवृत्तौ कर्तृच इति भवति । तत्राथवत्यादिनाननुवृत्तिरेव भाष्ये स्थिता ॥

नामि ॥ ३ ॥

सनुट्कस्य षष्ठीबहुवचनस्य ग्रहणम् । नामि परतोऽजन्ताङ्गस्य दीर्घ । अग्नीनाम् । वायूनाम् । कर्तृणाम् । सनुट्कग्रहण नोपधायाः (६।४।७)इत्यत्रामीत्युक्तौ चर्मणामित्यत्र दीर्घः स्यात्तन्निवृत्त्यर्थम् ॥

न तिसृचतसृ ॥ ४ ॥

एनयोर्नामि न दीर्घ । तिसृणाम् । चतसृणाम् । अचि

र ऋत(७।२।१००)इत्यस्मात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुडेव स्यादित्यत्राय प्रतिषेध एव ज्ञापकः ॥

छन्दस्युभयथा ॥ ५ ॥

तिसृणाम् । तिसृणाम् । चतसृणाम् । चतसृणाम् ॥

नृ च ॥ ६ ॥

अस्यापि नामि वा दीर्घः । नृणाम् । नृणाम् ॥

नोपधायाः ॥ ७ ॥

नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यान्नामि । पञ्चानाम् । सप्तानाम् । नान्तस्य किम् । चतुर्णाम् । नामि किम् । चर्मणाम् ॥

सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ ॥ ८ ॥

नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यादसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने । राजा । राजानौ । राजानः । सामा । सर्वनामस्थाने किम् । राजनि । सम्बुद्धौ तु हे राजन् ॥

वा षपूर्वस्य निगमे ॥ ९ ॥

षपूर्वस्याचो नोपधायाः सर्वनामस्थाने वा दीर्घः । तक्षणम् । तक्षाणम् । ऋभुक्षणम् । ऋभुक्षाणम् । निगमे किम् । तक्षाणौ । तक्षाणः ॥

सान्तमहतः संयोगस्य ॥ १० ॥

सान्तसंयोगस्य महतश्च यो नकारस्तस्योपधाया दीर्घः स्यादसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । श्रेयान् । श्रेयांसौ । महान् । महान्तौ । असम्बुद्धौ किम् । हे श्रेयन् । हे महन् ॥

अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तृणाम् ॥ ११ ॥

अबादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने । आप । समासान्तस्यानित्यत्वाद्बह्वाम्पि तटाकानि । नित्यादपि नुम पूर्वं दीर्घ इष्यते । तृन् । कर्ता । तृच् । हर्ता । स्वसारौ । नप्तारौ । नेष्टारौ । त्वष्टारौ । क्षत्तारौ । होतारौ । पोतारौ । प्रशास्तारौ । नप्त्रादिग्रहणमव्युत्पत्तिपक्षे विध्यर्थम् । व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम् । तेनेह न । पितरौ । मातरौ । असम्बुद्धौ किम् । हे कर्त । हे स्वस ॥

इन्हन्पूषार्यम्णां शौ ॥ १२ ॥

एषां शावेवोपधाया दीर्घः स्यात् । बहुदण्डीनि । बहुवृत्रहाणि । बहुपूषाणि । बह्वर्यमाणि । शावेव किम् । दण्डिनौ । वृत्रहणौ । पूषणौ । अर्यमणौ ॥

उपधादीर्घमात्रस्याय नियम इष्यते ॥

तेन भ्रूणहनमित्यत्रानुनासिकस्य क्विझलो(६।४।१५)रित्यपि दीर्घो न स्यात् । अनुपधादीर्घस्तु स्यादेव । पुत्रहायते ॥

सौ च ॥ १३ ॥

इन्नादीनां सावुपधादीर्घः स्यात् । दण्डी । वृत्रहा । पूषा । अर्यमा । असम्बुद्धावेव । हे दण्डिन् । हे पूषन् ॥

अत्वसन्तस्य चाधातोः ॥ १४ ॥

अत्वन्तस्यासन्तस्योपधाया दीर्घः स्यादसम्बुद्धौ सौ परे न तु धातोः । भवतु । भवान् । कृतवान् । मतुपोऽप्यतुग्ग्रहणेन ग्रहणमिष्यते । धीमान् । दीर्घे कृते नुम् । पूर्वं नुम्यनुपधा न स्यात् । सुपशा । सुपया । अधातोः किम् । चर्म वस्ते च-

मेव । अनिनस्मिन्ग्रहणेष्वर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिरिष्यनर्थकस्याप्यसो ग्रहणम् । असम्बुद्धौ किम् । हे सुपथ । हे गोमन् ॥

अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति ॥ १५ ॥

अनुनासिकान्तस्योपधादीर्घ स्यात् क्वौ झलादौ च क्ङिति । प्रशान् । प्रतान् । क्ङिति शान्त । तान्त । ङिति शशान्त । तन्तान्त । दन्दान्त । यङ्लुगन्तात्तम् । अनुनासिकस्य किम् । ओदनपक् । पक्त्वा । झलो किम् । गम्यते । क्ङिति किम् । गन्ता ॥

अज्झनगमां सनि ॥ १६ ॥

अजन्तानां हन्तरिङादेशगमेश्च दीर्घ स्याज्झलादौ सनि । चिचीषति । चिकीर्षति । जिगांसति । अधिजिगांसते । इङादेशेति किम् । संजिगंसते वत्सो मात्रा । छन्दस्यनिङादेशस्यापि सुवर्ग लोकमजिगांसदित्यादावन्येषामपि दृश्यत (६।३।१३७) इति दीर्घ ॥

तनोतेर्विभाषा ॥ १७ ॥

तनोतेर्दीर्घो वा स्याज्झलादौ सनि । तितांसति । तितंसति । झलादौ किम् । तितनिषति । सनीवन्त (७।२।४९)-त्यत्र तनोतेरुपसङ्ख्यानाद्विकल्प ॥

क्रमश्च क्त्वि ॥ १८ ॥

झलादौ क्त्वाप्रत्यये क्रमो दीर्घो वा स्यात् । क्रान्त्वा । क्रन्त्वा । झलि किम् । क्रमित्वा । उदित्तोपीड्विकल्प । प्रक्रम्येसत्र बहिरङ्गोपि ल्यबन्तरङ्गान् बाधत इति न दीर्घः ॥

छ्वोः शूडनुनासिके च ॥ १९ ॥

सतुक्कस्यच्छस्य वस्य च क्रमात् श ऊठ् एतावादेशौ स्तोऽनुनासिके कौ झलादौ च क्ङिति । विश्न । प्रश्न । अन्तरङ्गाच्छे चे(६।१।७३)ति तुकि सतुक्कस्य शादेश । स्योन । सिवेरौणादिके नप्रत्यये ऊठ् । यण् । सार्वधातुके(७।३।८४)ति गुण । कौ । शब्दप्रात् । क्विब्वची(उ०२१९)ति क्विप् दीर्घश्च । अक्षद्यू । ज्वरादौ पृष्ट । द्यूत । क्ङितीत्येव । द्युभ्याम् । द्युभि । क्ङितीत्यननुवृत्तावपि दिव उदि(६।१।१३१)त्युत्वेन द्युभ्यामित्यादि सिध्यतीत्याकरे । ऊठ इत्करणमित्येधत्यूठ्सु(६।१।८९)ति विशेषणार्थम् । वाह ऊडपि ठित्त्वेन ॥

ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च ॥ २० ॥

एषा वकारस्योपधायाश्चोठ् स्यात् कौ झलादौ च । जूः । जूर्ति । तूः । तूर्ति । स्रूः । स्रूति । ऊः । ऊति । मूः । मूति ॥

राल्लोपः ॥ २१ ॥

रेफात्परयो छ्वोर्लोपः स्यात्कौ झलादौ च । मूर्छ । मूः । मुरौ । मूर्त । मूर्ति । नध्याख्ये(८।२।५७)ति नत्वनिषेध । तुर्वी । तूः । तुरौ । तूर्ण ॥

असिद्धवदत्राभात् ॥ २२ ॥

इत ऊर्ध्वमापदसमाप्ते कार्यमाभाच्छास्त्रीयम् । तस्मिन् कर्तव्ये तदस्य कार्यमसिद्धं स्यात् । एधि । शाधि । एत्वशाभावयोरसिद्धत्वाज्झलन्तलक्षण धित्वम् । जहि । हन्तजादेशस्यासिद्धत्वादतो ह(६।४।१०५)रिति न लुक् । अत्रग्रहण कार्यद्वयस्य समानाश्रयत्वलाभार्थम् । तेन वपुष पश्येत्यादौ वसो सम्प्रसारणमाल्लोप नासिद्धम् । आल्लोप वसौ । वस्वन्तस्य

सप्रसारण विभक्ताविति समानाश्रयत्वाभाव ॥

वुग्युटावुवङ्यणो सिद्धौ वाच्यौ ॥

बभूव । बभूवतु । दिदीये । दिदीयाते ॥

श्नान्न लोप ॥ २३ ॥

श्नम परस्य नस्य लोप स्यात् । हिनस्ति । सशकारग्रहण किम् । यज्ञानाम् । विश्नानामित्यादौ लाक्षणिकत्वान्नलोपाभाव ॥

अनिदिता हल उपधाया क्ङिति ॥ २४ ॥

हलन्तानामनिदितामुपधाया नकारस्य लोप स्यात्किति ङिति प्रत्यये । स्रस्त । सनीस्रस्यते । अनिदिता किम् । नन्द्यत । हल किम् । नीयते । उपधाया किम् । नह्यन । क्ङिति किम् । स्रसता ॥

लगिकम्प्योरुपतापशरीरविकारयोर्नलोपो वाच्य ॥

विलगित । विकपित । उपतापादौ किम् । विलङ्गित । विकम्पित ॥

रञ्जेर्णौ मृगरमणे ॥

रजयति मृगान् । अन्यत्र रञ्जयति वस्त्रम् ॥

घिनुणि च ॥

रागि । त्यजरजेति निपातनादप्येनत्सिद्धम् ॥

रजनरजकरजमा च ॥

रजनम । रजक । रज । रुवकभुवनवदौणादिकप्रत्ययानां कित्वेनापि रजकादिसिद्धिरित्याकरे ॥

दशसञ्जस्वञ्जा शपि ॥ २५ ॥

एषां नलोप शपि । दशति । सजति । परिष्वजते ॥

रञ्जेश्च ॥ २६ ॥

शपि नलोप इत्येव। रजति। योगविभाग उत्तरार्थः ॥

घञि च भावकरणयोः ॥ २७ ॥

भावकरणवाचिनि घञि रञ्जेर्नलोपः स्यात्। रागः। रजत्य(ज्यते)नेनेति रागः। भावादौ किम्। रजत्यस्मिन्निति रङ्गः ॥

स्यदो जवे ॥ २८ ॥

स्यन्देर्नलोपो वृद्ध्यभावश्च निपात्यते वेगे। अश्वस्य स्यदः। जवे किम्। तैलस्य स्यन्दः ॥

अवोदैधौद्मप्रश्रथहिमश्रथाः ॥ २९ ॥

एते निपाताः। अवपूर्वस्योन्देर्घञि नलोपः। अवोदः। इन्देर्घञि नलोपगुणौ। एधः। उन्देरौणादिके मन्प्रत्यये नलोपगुणौ। ओद्म। प्रहिमपूर्वस्य श्रन्थेर्घञि नलोपो वृद्ध्यभावश्च। प्रश्रथः। हिमश्रथः ॥

नाञ्चेः पूजायाम् ॥ ३० ॥

पूजार्थस्याञ्चतेर्नलोपो न। अञ्चिता गुरवः। अञ्चेः पूजाया(७।२।५३)मितीट्। पूजायां किम्। उदक्तमुदकम्। उद्धृतमित्यर्थः। यस्य विभाषे(७।२।१५)तीडभावः ॥

क्त्वि स्कन्दिस्यन्दोः ॥ ३१ ॥

क्त्वाप्रत्यये एतयोर्नलोपो न। स्कन्त्वा। स्यन्त्वा। स्यन्दित्वेति तु न क्त्वा सेड(१।२।१८)ति कित्त्वाभावादेव सिध्यति ॥

जान्तनशां विभाषा ॥ ३२ ॥

जकारान्तानां नशेश्च नलोपो न स्याद्वा। क्त्वि। मङ्

त्त्वा । मक्त्वा । भङ्क्त्वा । भक्त्वा । रङ्क्त्वा । रक्त्वा । नष्ट्वा । नंष्ट्वा ॥

भञ्जेश्च चिणि ॥ ३३ ॥

वा नलोप । अभञ्जि । अभाजि ॥

शास इदङ्हलो ॥ ३४ ॥

शास उपधाया इकारादेश स्यादङि हलादौ च क्ङिति । अशिषत् । अशिषताम् । शिष्ट । शिष्टवान् । शिष्ट । शिष्मः । शासिवसी(८।३।६०)ति षत्वम् । अङ्हलो किम् । शासति । क्ङिति किम् । शास्ति ॥

क्वौ च शास इत्वम् ॥

आर्य शास्तीत्यार्यशी । शासु अनुशिष्टावित्यस्यात्र ग्रहणम् । तन आङ शासु इच्छायामित्यस्य इत्व न । आशास्यते । आशास्यमान ॥

क्विपि तस्यापीष्यते ॥

अशी । क्षियाशी(८।२।१०४)रिति निपातनाद्वा सिद्धम् ॥

शा हौ ॥ ३५ ॥

हौ परे शास्ते शादेश स्यात् । शाभात्रस्यासिद्धत्वात् हुझल्भ्य(६।४।१०१) इति हेर्धि । शाधि ॥

हन्तेर्ज ॥ ३६ ॥

हन्तेर्जादेश स्याद्धौ । जहि । जादेशस्यासिद्धत्वान्न हेलुक ॥

अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो

झलि क्ङिति ॥ ३७ ॥

अनिटा वसतस्तनोत्यादीना चानुनासिकलोप स्याज्झलादौ

क्ङिति । यमिरमिनमिगमिहनिमन्यतयोऽनुदात्तोपदेशा । तनु क्षणु क्षणु[तृणु]घृणु वनु मनु तनोत्यादय. । यति । त(र)तम् । नतवान् । गत्वा । हत्वा । मति । तातः । क्षति । ऋतम् । घृतवान् । वतवान् । मतवान् । क्ङित्यपि । अतत । अतथा । एषा किम् । दान्त. । अनुनासिकस्य किम् । पक्तम् । झल किम् । गम्यते । क्ङिति किम् । यन्ता । उपदेशेति किम् । इह च यथा स्यात् । गति । इह मा भूत् । शान्त. ॥

वा ल्यपि ॥ ३८ ॥

ल्यपि प्रागुक्तं वा स्यात् । व्यवस्थितवात्वान्मन्त्रे विकल्पोऽन्यत्र नित्यम् । प्रयत्य । प्ररत्य । प्रणत्य । प्रगत्य । पक्षे प्रयम्येत्यादि । प्रतत्य । प्रवत्य । प्रमत्य ॥

न क्तिचि दीर्घश्च ॥ ३९ ॥

क्तिचि प्रागुक्तानुनासिकलोपो न स्यात्तत्रानुनासिकस्य क्विझलो(६।४।१५)रिति प्राप्तदीर्घश्च न स्यात् । यन्ति । तन्ति. ॥

गमः क्वौ ॥ ४० ॥

अनुनासिकलोप । जनगत् ॥

गमादीना वाच्यम् ॥

सयत् । परितत् ॥

ऊ च गमादीनामलोपश्च ॥

अग्रेगू । अग्रभ्रू ॥

विड्वनोरनुनासिकस्यात् ॥ ४१ ॥

अनुनासिकान्तस्याङ्गस्याकारोन्तादेशः स्याद्विटि वनि च । अब्जा । गोजा । दधिक्रा । जनसने(३।२।६७)ति

विद् । वनिपि विजावा । अग्रगावा । अन्येभ्योपि दृश्यन्त (३।२।७५) इति वनिप् ॥

जनसनखनां सञ्झलोः ॥ ४२ ॥

एषामकारोन्तादेशः स्यात्झलादौ सनि क्ङिति झलि च । जातः । जिषासति । सातः । खातः । झलादौ किम् । जिज्ञ-नि्षति । सिसनिषति । चिखनिषति । सनीवन्तर्ध(७।२।४९)-तीड्विकल्पात्सनोऽसथमेव सन्ग्रहणम् । अन्यत्र झलादि-त्वाभावात् परत्वादात्वं सनोतेरनुनासिकलोपं बाधते ॥

ये विभाषा ॥ ४३ ॥

जनसनखनामाकारो तादेशो वा स्याद्यादौ क्ङिति । जा-यते । जन्यते । सायते । सन्यते । खायते । खन्यते । चा-खायते । चङ्खन्यते ॥

तनोतेर्यकि ॥ ४४ ॥

आकारोन्तादेशो वा । तायते । तन्यते । यकि किम् । तन्तन्यते ॥

सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ४५ ॥

सनोतेः क्तिचि आकारादेशो वा स्यान्नलोपश्च वा । साति । सतिः । सन्तिः ॥

आर्धधातुके ॥ ४६ ॥

न ल्यपीति(६।४।६९)पर्यन्तमयमधिकारः ॥

भ्रस्जो रोपधयोरमन्यतरस्याम् ॥ ४७ ॥

भ्रस्जो रेफस्योपधायाः सकारस्य च स्थाने रमागमो वा स्यादार्धधातुके । मिदचोऽन्त्यात्परः (१।१।४७) । रोपधयोः स्थाने

विहितत्वात्तयोर्निवृत्तिः । भर्ष्टा । भ्रष्टा । भर्ष्टुम् । भ्रष्टुम् । भ्रज्जनम् । भर्जनम् ॥ क्ङिति तु पूर्वविप्रतिषेधेन सम्प्रसारणमेवेष्यते ॥ भृष्टः । भृष्टवान् । उपदेश इत्येव । बरीभृज्यते ॥

अतो लोपः ॥ ४८ ॥

अकारस्य लोपः स्यादार्धधातुके । चिकीर्षिता । चिकीर्षितुम् । अतः किम् । चेता । तपरत्वं किम् । दाता । आर्धधातुके किम् । वृक्षत्वम् । वृद्धिदीर्घाभ्यामतो लोपः पूर्वविप्रतिषेधेनेति । चिकीर्षकः । चिकीर्ष्यते ॥

यस्य हलः ॥ ४९ ॥

हलः परस्य यकारस्य लोपः स्यादार्धधातुके । बेभिदिता । बेभिदितुम् । यस्येति सङ्घातग्रहणम् । अतो लोपः । आदेः परस्ये(१।१।५४)ति यलोपः । सङ्घातग्रहणं किम् । ईर्ष्यिता । हलः किम् । लोलूयिता ॥

क्यस्य विभाषा ॥ ५० ॥

हलः परयोः क्यच्क्यङोर्लोपो वा स्यादार्धधातुके । समिधिता । समिध्यिता । समिधमिच्छति समिदिवाचरतीति क्यच्क्यङौ ॥

णेरनिटि ॥ ५१ ॥

अनिडादावार्धधातुके परे णेर्लोपः स्यात् । अततक्षत् । कारणा । हारणा । अनिटि किम् । कारयिता ॥

निष्ठायां सेटि ॥ ५२ ॥

निष्ठायां णेर्लोपः । कारितं गणितं च । सेटीति कालावधारणार्थं पूर्वमिट् पश्चाण्णिलोपो यथा स्यात् । अन्यथा नि-

सत्वात्पूर्वं णिल्लोपे सत्येकाच इतीट्प्रतिषेधः कारितमित्यादौ स्यात् । पूर्वसमार्दाप विधौ स्थानिवद्भावात्सङ्ग्रहणं चिन्त्यमप्रयो जनकम् ॥

जनिता मन्त्रे ॥ ५३ ॥

इडादौ णिलोपो निपात्यते । यो न पिता जनिता । मन्त्रे किम् । जनयिता ॥

शमिता यज्ञे ॥ ५४ ॥

यज्ञकर्मणि मन्त्रे शमितेति निपातः । शृतं हविः शमितः । यज्ञे किम् । शमयिता ॥

अयामन्तालय्येत्न्विष्णुषु ॥ ५५ ॥

आम् अन्त आलु आय्य इत्नु इष्णु एषु णेरयादेशः स्यात् । कारयाञ्चकार । मन्त्रयन्त । गतिमन्तिजनिभ्यश्चेति झच् । स्पृहयालु । स्पृहयाय्य । स्तनयित्नु । पोषयिष्णु । नेति वाच्ये अयादेशवचनमुत्तरार्थम् ॥

ल्यपि लघुपूर्वात् ॥ ५६ ॥

लघुपूर्वाद्वर्णात्परस्य णेरयादेशः स्याल्ल्यपि । प्रशमय्य गतः । प्रबेभिदय्य । प्रगणय्य । व्याश्रयत्वात् ह्रस्वयल्लोपालोपानामसिद्धत्वं न । णौ ह्रस्वादयो ल्यप्ययादेशः । लघुपूर्वात्किम् । प्रपाठ्य ॥

विभाषापः ॥ ५७ ॥

आपः परस्य णेरय् वा स्याल्ल्यपि । प्राप्य । प्रापय्य । अध्याप्येत्यत्र आत्वे पुकि चाभूतमिति लाक्षणिकत्वान्नायादेशः ॥

युप्लुवोर्दीर्घश्छन्दसि ॥ ५८ ॥

एतयोर्ल्यपि दीर्घः स्यात् । विपूय । पारप्लूय । छन्दसि किम् । प्रयुत्य । आप्लुत्य ॥

क्षियः ॥ ५९ ॥

ल्यपि दीर्घ इत्येव । प्रक्षीय ॥

निष्ठायामण्यदर्थे ॥ ६० ॥

अभावकर्मवाचिन्यां निष्ठायां परतः क्षियो दीर्घः स्यात् । प्रक्षीणः । अकर्मकत्वात्कर्तरि क्तः । अण्यदर्थे किम् । अक्षितमास । भावेऽत्र क्तः ॥

वाऽऽक्रोशदैन्ययोः ॥ ६१ ॥

एतयोर्गम्यमानयोः प्रागुक्तं वा स्यात् निन्दायाम् । क्षितायुः क्षीणायुर्वा जाल्मः । दैन्ये क्षितकः । क्षीणकः । क्षियो दीर्घा(४।२।४६)दिति निष्ठानत्वम् । एतयोः किम् । क्षीणस्तपस्वी ॥

स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च ॥ ६२ ॥

उपदेशे अजन्तानाम् हनादेश्च चिण्वत्कार्यं वा स्यात् भावकर्मविषयेषु स्यादिषु परतो यदा चिण्वद्भावस्तदा स्यादीनामिडागमश्च । चिण्वद्भावाद्वृद्धिः । आतो युक् ॥

हन्तेर्घत्वं मितां वा दीर्घश्च ॥

चेष्यते । चायिष्यते । दास्यते । दायिष्यते । शमिष्यते । शामिष्यते । शमयिष्यते । हनिष्यते । घानिष्यते । ग्रहीष्यते ।

ग्राहिष्यते । ग्रहेऽलिटी(७।२।३७)ति तु प्रकृतस्यैवेडो दीर्घत्वम् । न चिण्वदिट । द्रक्ष्यते । दर्शिष्यते । सिचि । अचेष्यताम् । अचायिषताम् । अवधिषताम् । अहसाताम् । अघानिषाताम् । अग्रहिषाताम् । अग्राहिषाताम् । अदृक्षाताम् । अदर्शिषाताम् । सियुट चषीष्ट । चायिषीष्ट । वधिषीष्ट । घानिषीष्ट । परत्वाद्वधिभाव बाधित्वा पक्षे चिण्वद्भाव । ग्रहिषीष्ट । ग्राहिषीष्ट । दृक्षीष्ट । दर्शिषीष्ट । तासौ । चता । चायिता । हन्ता । घानिता । ग्रहिता । ग्राहिता । द्रष्टा । दर्शिता । स्यादिषु किम् । चेतव्यम् । भावकर्मणो किम् । चेष्यति । उपदेशे किम् । नारिष्यते । परत्वाद्गुणे परत्वे चानजन्तत्वान्न स्यात् । पाठिष्यते । आङ्गमेव कार्यमातदिश्यते । न तु हनो वध लुङी(२।४।४२) त्यादिकम् ॥

दीडो युडचि क्ङिति ॥ ६३ ॥

दीङ परस्याजादे क्ङितो युडागम स्यात् । विदीये । विदीयते । दिदीयेत । अचि किम् । देदीयते । क्ङिति किम् । दानम् ॥

आतो लोप इटि च ॥ ६४ ॥

इड्याजादावार्धधातुके क्ङिति चातो लोप स्यात् । पपिथ । पपथु । गोद । अर्धधातुके किम् । यान्ति । अचि किम् । ग्लायते ॥

ईद्यति ॥ ६५ ॥

आत इकारादेश स्याद्यति । देयम् । गेयम् ॥

घुमास्थागापाजहातिसा हलि ॥ ६६ ॥

एषामात ईत्स्यात्क्ङिति हलि । दीयते । देदीयते । धी

यते । मीयते । स्थीयते । गीयते । पीयते । पिबतेर्ग्रहणम् । पानेस्तु पायत इत्यत्र । हीयते । जहातेनिर्देशाज्जहीतेर्न । हायते । अवमीयते । हलि किम । ददतु । आता लोपाद्धि परत्वादीत्वं स्यात् । हल्ग्रहणं ज्ञापकमस्मिन् प्रकरणे विप्रतिषेधो भवतीति । क्ङिति किम् । दाता ॥

एर्लिङि ॥ ६७ ॥

घ्वादीनामात एत्वं स्यादार्धधातुके लिङि । देयात् । धेयात् । मेयात् । स्थेयात् । गेयात् । पेयात् । हेयात् । अवसेयात् । क्ङितीत्यत्र । दासीष्ट ॥

वान्यस्य संयोगादेः ॥ ६८ ॥

घुमास्थादेरन्यस्य संयोगादेर्धातोरात एत्वं वा स्यादार्धधातुके लिङि । ग्लेयात् । ग्लायात् । संयोगादेः किम् । यायात् । क्ङितीत्येव । ग्लासीष्ट ॥

न ल्यपि ॥ ६९ ॥

घ्वादेरीत्वं न स्याल्ल्यपि । प्रदाय । प्रमायेत्यादि ॥

मयतेरिदन्यतरस्याम् ॥ ७० ॥

मेङ इद्वा स्याल्ल्यपि । अपमित्य । अपमाय ॥

लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः ॥ ७१ ॥

एषु परेष्वङ्गस्याडागमः स्यात्स चोदात्तः । अकार्षीत् । अकरोत् । अकारिष्यत् ॥

आडजादीनाम् ॥ ७२ ॥

अजादेरङ्गस्य उदात्त आडागमः स्याल्लुङ्लङ्लृङ्क्षु ।

ऐक्षिष्ट । ऐक्षत । ऐक्षिष्यत । ओप्यतेत्यादावडागमा दन्तरङ्गत्वात्पूर्वं लादेश । पश्चाद्भिन्नत्वाद्विकरण॰ । नित्यत्वा देव सम्प्रसारणम् । पश्चादाडागम ॥

छन्दस्यपि दृश्यते ॥ ७३ ॥

हलादेरप्याट् । सुरुचो वेन आव । आवरिति वृञो लुङि त्रे घ॰ह्वर(२।४।८०)ात लेर्लुकि रूपम् ॥

न माङ्योगे ॥ ७४ ॥

टुङ्लङ्लृङश्वा॰ माङ्योगे न स्यात् । मा भवान् भूत । मा स्म भवत् । मा स्म भूत् । म भावानीक्षिष्ट । मा भवानीहत ॥

बहुल छन्दस्यमाङ्योगेपि ॥ ७५ ॥

छन्दसि बहुलमडाटौ स्याताम् माङ्यपि स्यातामसा ङ्यपि न स्याताम् । जनिष्ठा उग्र । मा व क्षेत्र परबीजा न्यवाप्सु ॥

इरयो रे ॥ ७६ ॥

इरे इसस्य रे वा स्याच्छन्दसि । प्रथम द॰ आप । क चिन्न । कर्माणि चक्रिरे ॥

अचि श्नुधातुभ्रुवा य्वोरियङुवङौ ॥ ७७ ॥

श्नुप्रत्ययान्तस्य भ्रू इत्येतस्य धाताश्चवर्णोवर्णयो क्रमा दियङुवङौ स्तोऽाच परे । आप्नुवन्ति । ।चाक्षयतु । लुलु वतु । भ्रुवौ । भ्रुव । अचि किम् । आप्नुयात् । श्वादीना ।कम् । लक्ष्म्यौ । बध्वौ । य्वो ।िम् । चक्रतु ॥

इयङुवङ्भ्या गुणवृद्धी विप्रातषधेन ॥

च॰नम् । चायक॰ ॥

तन्वादीनां छन्दसि वा ॥

तनुवम् । तन्वम । त्र्यम्बकम् । त्रियम्बकम् ॥

अभ्यासस्यासवर्णे ॥ ७८ ॥

अभ्यासस्येवर्णोवर्णयोरियङुवङौ स्तोऽसवर्णेऽचि । इयेष । उवोष । असवर्णे किम् । ईषतु । ऊषतु । अचि किम् । इयाय ॥

स्त्रियाः ॥ ७९ ॥

स्त्रीशब्दस्येयङ् स्यादजादौ । स्त्रियौ । स्त्रियः । परत्वान्नुट् । स्त्रीणाम ॥

वाम्शसोः ॥ ८० ॥

अमि शसि च स्त्रिया इयङ्वा स्यात् । स्त्रीम् । स्त्रियम् । स्त्रीः । स्त्रियः ॥

इणो यण् ॥ ८१ ॥

इणोऽङ्गस्य यण्स्यादचि । इयङोऽपवादः । यन्ति । यन्तु । परत्वाद्गुणवृद्धी । अयनम । आयकः ॥

एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ॥ ८२ ॥

अनेकाचोऽङ्गस्य धातोरिवर्णस्य यण् स्यादचि धात्ववयवसंयोगः पूर्वो यस्मात्तस्य तु न स्यात् ॥

गतिकारकपूर्वस्यैव क्विबन्तस्येष्यते ॥

निन्यतुः । निन्युः । उन्न्यौ । उन्न्यः । ग्रामण्यौ । ग्रामण्यः । एः किम् । लुलुवतुः । अ सुपी(६।४।८३)ति नियमेनाप्येतत्सिध्यति । अनेकाचः किम् । नियौ । नियः । असंयोगपूर्वस्य किम् । सुश्रियौ । यवक्रियौ । गतिकारकेति किम् । परमनियौ ॥

ओः सुपि ॥ ८३ ॥

उवर्णान्तस्य यण्स्यादजादौ सुपि । खलप्वौ । खलप्वः । सुपि किम् । लुलुवतुः । अनेकाच एव । लुवौ । लुवः । असंयोगपूर्वस्यैव । कटप्रुवौ । कटप्रुवः ॥

गतिकारकपूर्वस्यैव ॥

परमलुवौ ॥

वर्षाभ्वश्च ॥ ८४ ॥

अस्य यण् स्यादचि सुपि । वर्षाभ्वौ ॥

दृन्कारपुनर्भ्वश्च ॥

दृन्भ्वौ । काराभ्वौ । पुनर्भ्वौ ॥

न भूसुधियोः ॥ ८५ ॥

भ्वन्तस्य सुधियश्च(१) यण् न स्यादचि । प्रतिभुवौ । सुधियौ ॥

छन्दस्युभयथा ॥ ८६ ॥

वनेषु चित्रं विभुवम् । विभ्वम् । सुधियो नव्यम् । सुध्यो नव्यम् ॥

हुश्नुवोः सार्वधातुके ॥ ८७ ॥

हुश्नुवोरसंयोगपूर्वोवर्णस्य यण् स्यादचि सार्वधातुके । जुह्वति । सुन्वन्ति । हुश्नुवोः किम् । योयुवति । हुश्नुग्रहणं ज्ञापकं भाषायामपि यङ्लुगस्तीति । छन्दसि तु छन्दस्युभयथेति (३।४।११७)त्यार्धधातुकत्वादेव यणोऽप्रसङ्गात् । नहि लोके यङ्लुगन्तादन्यदुवर्णान्तमनेकाजसंयोगपूर्वं सार्वधातुके वर्तते । सार्वधातुके किम् । जुहुवतुः । असंयोगपूर्वस्य किम् । आप्नुवन्ति ॥

---

१ एतन्ना, पा० ।

भुवो वुग्लुङ्लिटो ॥ ८८ ॥

भुवो वुगागमः स्यात् लुङ्लिटोरचि । अभूवन् । बभूव ॥

ऊदुपधाया गोहः ॥ ८९ ॥

गुहे उपधाया ऊकारादेशः स्याद्गोह इति निर्देशाद्गुणहेतावचि । गूहयति । गूहनम् । गूहकः । उपधायाः किम् । अन्त्यस्य मा भूत् । गुणहेतौ किम् । निजुगुहतुः । अचि किम् । निगोढा ॥

दोषो णौ ॥ ९० ॥

दोष उपधाया ऊत्स्याण्णौ । दूषयति । णौ किम् । दोषः ॥

वा चित्तविरागे ॥ ९१ ॥

चित्तविरागेऽर्थे दोष उत्क्तं वा । चित्तं दूषयति दोषयति वा ॥

मितां ह्रस्वः ॥ ९२ ॥

घटादयो मित इति कृतसंज्ञकानामुपधाया ह्रस्वः स्याण्णौ । घटयति । व्यथयति । अत्र वेत्यनुवृत्त्या सङ्क्रामयतीत्यादिसिद्धिरिति केचित् ॥

चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम् ॥ ९३ ॥

चिण्परे णमुल्परे च णौ मितामुपधाया दीर्घो वा स्यात् । अशमि । अशामि । शमं शमम् । शामम् शामम् । दीर्घग्रहणं किम् । द्वितीये णिचि पूर्वणिलोपस्य दीर्घविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधात् शमयन्तं प्रयोजितवान् अशमि अशामीति रूपद्वयं यथा स्यात् । ह्रस्वविकल्पे तु स्थानिवद्भावात्पक्षे दीर्घो न स्यात् । व्याश्रयत्वादसिद्धत्वमपि नास्ति । णौ णिलोपे चिण्णमुल्परे णौ दीर्घ इति ॥

खचि ह्रस्वः ॥ ९४ ॥

खचपरे णावङ्गस्योपधाया ह्रस्वः स्यात् । द्विषन्तपः । पुरन्दरः ॥

ह्लादो निष्ठायाम् ॥ ९५ ॥

अस्योपधाया ह्रस्वः स्यान्निष्ठायाम् । प्रह्लन्नश्चैत्रः प्रह्लन्नवान् । निष्ठायां किम् । ह्लादयति । योगविभागात् प्रह्लत्तिरिति सिद्ध्यति ॥

छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य ॥ ९६ ॥

छादयतेरुपधाया ह्रस्वः स्यात् घे । दन्तच्छदः । प्रच्छदः । विधिबलाण्णिलोपस्य न स्थानिवत्त्वासिद्धत्वे । अद्व्युपसर्गस्य किम् । समुपच्छादः ॥

द्विप्रभृतौ वाच्यम् ॥

समुपाभिच्छादः ॥

इस्मन्त्रन्क्विषु च ॥ ९७ ॥

एषु छादेर्ह्रस्वः । छदिः । छद्म । छत्रम् । धामच्छत् ॥

गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि ॥ ९८ ॥

एषामुपधाया लोपः स्यादजादौ क्ङिति न त्वङि । जग्मतुः । जग्मुः । जघ्नतुः । जज्ञतुः । जज्ञुः । चख्नतुः । जक्षुः । क्ङिति किम् । गमनम् । अचि किम् । गम्यते । अनङि किम् । अगमत् ॥

तनिपत्योश्छन्दसि ॥ ९९ ॥

उपधालोप इत्येव । वितत्निरे । विपप्तिरे । छन्दसि किम् । वितेनिरे । विपेतिरे ॥

घसिभसोर्हलि च ॥ १०० ॥

एतयोश्छन्दस्युपधालोपः स्यात् हल्यजादौ च । सग्धिः । बब्धा-म् । अत्र क्तिनि बहुलं छन्दसी(२।४।३९)ति घस्लादेशे उपधालोपे झलो झली(८।२।२६)ति सलोपे तस्य धत्वे घस्य जश्त्वे समाना ग्धारिति समासे समानस्य सभावे साग्धिः । बब्धामिति भसेर्लोट्तामि श्लौ द्विर्वचने उपधालोपसलोपधत्वजश्त्वानि । अजादौ बप्सति । अक्षन्नमीमदन्त । कपिर्भसस्ति ॥

हुझल्भ्यो हेर्धिः ॥ १०१ ॥

होर्झलन्ताच्च हेर्धिः स्यात् । जुहुधि । भिन्धि । हुझल्भ्यः किम् । क्रीणीहि । हेरिति किम् । भिन्तात् । हलादिरेव । कादहि । अभ्यधक्षीत्यत्र धिभावे कृते पश्चादकत्वं । पुनः प्रसङ्गात् ॥

श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि ॥ १०२ ॥

एभ्यो हेर्धिः स्याच्छन्दसि । श्रुधी हवम् । शृणुधि । धिविन्वित्वादुतश्चे(६।४।१०६)ति न हलुक् । पूर्धि चक्षुः । उरुणस्कृधि । अपावृधि ॥

अङितश्च ॥ १०३ ॥

अङितो हेर्धिः स्याच्छन्दसि । वा छन्दसी(३।४।८८)ति पित्त्वेनाङित्त्वं हेः । प्रयन्धि । युयोधि । यम शपो लुक् । यौतेः श्लुः । अनुनासिकलोपाभावगुणाभ्यां रूपद्वयम् ॥

चिणो लुक् ॥ १०४ ॥

चिणः परस्य प्रत्ययस्य लुक् स्यात् । अकारि । अका रितरामित्यत्र तलोपस्यासिद्धत्वात्तरपो लोपो न । विषयभेदे नैकमपि शास्त्रं भिद्यत इति चिणो लुक् । चिणो लुक्परामिद्ध ॥

अतो हे ॥ १०५ ॥

अत परस्य हेर्लुक्स्यात् । पच । अत किम् । युहि । तपर किम् । लुनीहि । इत्वस्यासिद्धत्वादवर्णान्तत्वम् ॥

उतश्च प्रत्ययादसयोगपूर्वात् ॥ १०६ ॥

असयोगपूर्वप्रत्ययोकारात्परस्य हेर्लुक् स्यात् । चिनु । कुरु । उत किम् । लुनीहि । प्रत्ययात्किम् । युहि । असयोगपूर्वात्किम् । आप्नुहि ॥

छन्दसि वा वचनम् ॥

अर्वास्थिरातनुहि । धिनुहि । कृणुहि ॥

लोपश्चास्यान्यतरस्या म्वो ॥ १०७ ॥

असयोगपूर्वप्रत्ययोकारस्य लोपो वा स्यात् म्वयो परत । चिन्व । चिनुव । चिन्म । चिनुम । तन्व । तनुव । तन्म । तनुम । प्रत्ययेति किम् । युव । युम । असयोगपूर्वेति किम् । शक्नुव ॥

नित्य करोते ॥ १०८ ॥

करोते प्रत्ययोकारस्य नित्य लोप' स्यात् म्वो परत । कुर्व । कुर्म । न भकुर्छुरा(८।२।७९)मिति न दीर्घ ॥

ये च ॥ १०९ ॥

कृञ उलोप स्याद्यादौ प्रत्यय । कुर्यात् ॥

अत उत्सार्वधातुके ॥ ११० ॥

असयोगपूर्वप्रत्ययान्तस्य कृञोऽकारस्य उत्स्यात्सार्वधातुके क्ङिति । कुरुत । कुर्वन्ति । सार्वधातुक किम् । भूतपूर्वमात्रेभा

तुकेपि यथा स्यात् । कुरु । तपरकरण लघूपधगुणनिवृत्त्यर्थम् । क्ङिति किम् । करोति ॥

श्नसोरल्लोपः ॥ १११ ॥

श्नस्यास्तेश्चाकारस्य लोपः स्यात्सार्वधातुके क्ङिति । भिन्त' । भिन्दन्ति । स्त । सन्ति । क्ङिति किम् । भिनत्ति । अस्ति । श्नसोरिति शकन्ध्वादित्वात्पररूपम् ॥

श्नाभ्यस्तयोरातः ॥ ११२ ॥

अनयोरातो लोपः स्यात् सार्वधातुके क्ङिति । लुनते । मिमते । श्नाभ्यस्तयोः किम् । याति । आतः किम् । बिभ्यति । क्ङिति किम् । अलुनात् । अजहात् ॥

ई हल्यघोः ॥ ११३ ॥

श्नाभ्यस्तयोरात ईत्स्यात्सार्वधातुके क्ङिति हलि न तु घुसंज्ञस्य । पुनीते । मिमीते । हलि किम् । लुनते । मिमते । अघो॰ किम् । दत्त । क्ङिति किम् । लुनाति ॥

इद्दरिद्रस्य ॥ ११४ ॥

दरिद्रातेरात इत्स्यात्सार्वधातुके क्ङिति हलि । दरिद्रित । दरिद्रिथ । हलि किम् । दरिद्रति । क्ङिति किम् । दरिद्राति ॥

दरिद्रातेरार्धधातुके लोपो वाच्यः सिद्धश्च प्रत्ययविधौ ॥

दरिद्रातीति दरिद्रः । श्याद्व्यधे(३।१।१४१)त्यादन्तलक्षणो णप्रत्ययो न । किं तु पचाद्यजेव ॥

न दरिद्रायके लोपो दरिद्राणे च नेष्यते ।
दिदरिद्रासतीत्येके दिदरिद्रिषतीति वा ॥

लुङि वा ॥

अदरिद्रीत् । अदरिद्रासीत् । दरिद्रस्येति द्रो निर्देश. । छान्दस ह्रस्वत्वम् ॥

भियोऽन्यतरस्याम् ॥ ११५ ॥

भिय इकारोन्तादेशो वा स्यात्सार्वधातुके क्ङिति हलि । बिभित । बिभीत । बिभियात् । बिभीयात् । हलि किम् । बिभ्यति । क्ङित किम् । बिभेति । सार्वधातुके किम् । भीत ॥

जहातेश्च ॥ ११६ ॥

जहातेरात इत्स्याद्वा सार्वधातुके क्ङिति हलि । जहित । जहीत । जहिथ । जहीथ । हलि किम् । जहति । क्ङिति किम् । जहाति । सार्वधातुके किम् । हीयते । योगविभाग उत्तरार्थ ॥

आ च हौ ॥ ११७ ॥

हौ परे जहातेरात आ वा स्यात्पक्षे इत् ई च । जहाहि । जहिहि । जहीहि ॥

लोपो यि ॥ ११८ ॥

जहातेरालोप स्यात्सार्वधातुके ये परे । जह्यात् । सार्वधातुके किम् । हेयात् ॥

घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च ॥ ११९ ॥

घोरस्तेश्चैत्व स्यात् हौ परेऽभ्यासस्य च लोप स्यात् । शित्त्व सर्वादेशार्थम् । अन्यथान्त्यस्य लोप स्यात् । देहि । धेहि । श्नसोरल्लोप । एत्त्वस्यासिद्धत्वात् हधि । एधि ॥

अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि ॥ १२० ॥

लिट्कृताभ्यासादेशहीनस्य धातोरसयुक्तहलोर्मध्यस्थस्या

त एत्त्व स्यात्किति लिट्यभ्यासलोपश्च । पेचतुः । येमतुः । देमतुः । अत किम् । दिदिवतुः । तपर किम् । रराम । एकहल्मध्य किम् । तत्सरतुः । अनादेशाद किम् । बभणतुः । लिट्क्तिनेति किम् । नेमतुः । सेहे । अनैमित्तिक नत्वसत्वे । फलिभजिग्रहण ज्ञापकमभ्यासजश्त्वचर्त्वयो सिद्धत्वस्य । तन बभणतुरित्यादावादेशादित्वम् । पेचतुरित्यादावभ्यासस्य चर्त्वेपि रूपाभेदाद्दादेशादित्व नाङ्गीक्रियते । शसिदद्या प्रतिषेधात् ज्ञापकात् । किति किम् । पपचाहम् । अह पपर ॥

दम्भेरेत्व वाच्यम् ॥

देभतुः । नलोपस्यासिद्धत्वान्न स्यात् ॥

नशिमन्योरत्येत्त्व वाच्यम् ॥

अनशम् । मेनका । नशेर्लुङि पुषादी(३।१।५५)त्यङ् । मनेराशिषि चेति वुन् । क्षिपकादित्वादित्व न ॥

छन्दस्यमिपच्योरेत्वमलिटि ॥

व्येमानम् । विपूर्वस्यामश्चानश् । मुगभावश्छान्दस । लिङि पेचिरन् । ह्रस्वत्व छान्दसम् ॥

यजिवप्योश्च ॥

आयेजे । आवेपे । लाड इटि रूपम् । छन्दस्यपी(६।४।७३)-त्याडागम ॥

थलि च सेटि ॥ १२१ ॥

इड्डति थलि पर पूर्वविषय एत्वाभ्यासलोपौ स्त । पेचिथ । साट किम । पपक्थ । ऋतो भारद्वाजस्ये(७।२।६३)ति पक्षे इट् । अत किम् । दिदेविथ । एकहल्मध्ये किम् । ततक्षिथ । अनादेशाद किम् । बभणिथ । अकिदर्थमेतत्सूत्रम् । थल्ग्रहण स्पष्टार्थम् । अन्यस्य सेट किर्त्त्वेन पूर्वेणैव सिद्धे ॥

तॄफलभजत्रपश्च ॥ १२२ ॥

एषां किति लिटि सेटि थलि चैत्वाभ्यासलोपौ स्तः । तेरतुः । तेरिथ । फेलतुः । फेलिथ । भेजतुः । भेजिथ । त्रेपे । गुणादेशाद्यनेकहल्मध्यार्थमिदम् ॥

श्रन्थश्च ॥

श्रेथतुः । श्रेथिथ ॥

राधो हिंसायाम् ॥ १२३ ॥

हिंसार्थस्य राध एत्वाभ्यासलोपौ वा स्तः किति लिटि सेटि थलि च । रेधतुः । रेधिथ । हिंसायां किम् । आरराधतुः । राधादिषु अत इत्यनुवृत्तं तपरत्वं परित्यज्यावर्णमात्रमुपस्थापयति । सामर्थ्यात् । श्नाभ्यस्तयोरातः(६।४।११२)रित्यत आत इत्यनुवृत्तेर्वा ॥

वा जॄभ्रमुत्रसाम् ॥ १२४ ॥

एषां पूर्वविषये एत्वाभ्यासलोपौ वा स्तः । जेरतुः । जजरतुः । जेरिथ । जजरिथ । भ्रेमतुः । बभ्रमतुः । भ्रेमिथ । बभ्रमिथ । त्रेसतुः । तत्रसतुः । त्रेसिथ । तत्रसिथ ॥

फणां च सप्तानाम् ॥ १२५ ॥

फण राजृ भ्राजृ भ्राशृ भ्लाशृ स्यमु स्वन एषां किति लिटि सेटि थलि चैत्वाभ्यासलोपौ वा स्तः । फेणतुः । पफणतुः । फेणिथ । पफणिथ । रेजतुः । रराजतुः । रेजिथ । रराजिथ । भ्रेजे । बभ्राजे । भ्रेशे । बभ्राशे । भ्लेशे । बभ्लाशे । स्येमतुः । सस्यमतुः । स्येमिथ । सस्यमिथ । स्वेनतुः । सस्वनतुः । स्वेनिथ । सस्वनिथ । सप्तानां किम् । दध्वनतुः ॥

न शसददवादिगुणानाम् ॥ १२६ ॥

शसेर्ददेर्वकारादीनां गुणसम्बन्धिनश्चाकारस्यैत्वाभ्यासलोपौ न स्तः किति लिटि सेटि थलि च । शशसतुः । शशसिथ । ददद । ववमतुः । ववमिथ । शशरतुः । शशरिथ । लुलविथ । गुण इति निर्वृत्तस्य अरित्यस्य ओकारस्य च अत्र इत्यस्य अकारो गुणसम्बन्धीति विप्रतिषेधसिद्धिः । शसादिग्रहणमाम र्ष्याद्गण तद्भावितग्रहणम ॥

अर्वणस्त्रसावनञः ॥ १२७ ॥

नञ्रहितस्यार्वणस्तृ इत्यन्तादेशः स्यादसौ प्रत्यये । अर्वन्तौ । अर्वन्तः । अर्वता । अर्वद्भ्याम् । अर्वद्भिः । अर्वताम् । अर्वत्सु । असौ किम । अर्वा । अनञ् किम् । अनर्वा ॥

मघवा बहुलम् ॥ १२८ ॥

मघवन्नित्यस्य वा तृ इत्यन्तादेशः स्यादसौ परे । मघवन्तौ । मघवन्तः इत्याद्यर्ववत् । पक्षे मघवानौ । मघवानः । मघोनः । मघवभ्यामित्यादि ॥

अर्वणस्तृ मघोनश्च न शिष्यम छान्दसं हि तत् ॥

भस्य ॥ १२९ ॥

आपादपरिसमाप्तेरयमधिकारः ॥

पादः पत् ॥ १३० ॥

भस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः स्यात् । द्विपदः । द्विपदा । भस्य किम् । द्विपात् । द्विपादौ ॥

वसोः सम्प्रसारणम् ॥ १३१ ॥

वस्वन्तस्य भस्य सम्प्रसारणं स्यात् । विदुषः । पेचुषः । ब्याश्रयत्वादातो लोपे(६।४।६४)सम्प्रसारणं नासिद्धम् । उकारो च्चारणात्कसुरपि गृह्यते ॥

वाह ऊठ् ॥ १३२ ॥

भस्य वाहो वा शब्दस्य ऊठ् स्यात् । एत्येधत्यूठ्स्वि(६।१।८९)ति वृद्धि । प्रष्ठोह पश्य । प्रष्ठौहा । सम्प्रसारणविधानेपि लघूपधगुणे वृद्धिरेची(६।१।८८)ति वृद्धौ च रूपसिद्धरूठ्वचनमासिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति परिभाषाज्ञापनार्थम् । सम्प्रसारणस्य बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गो गुणो न स्यात ॥

श्वयुवमघोनामतद्धिते ॥ १३३ ॥

भसञ्ज्ञकानामेषामतद्धित परे सम्प्रसारण स्यात् । शुना । यूना । मघोना । अतद्धित इति किम् । माघवन स्थालीपाक ॥

नान्तानामेवेष्यते ॥

नेह । युवती पश्य । मघवत पश्येति ॥

अल्लोपोन ॥ १३४ ॥

अन्नन्तस्य भस्यानोकारस्य लोप स्यात् । राज्ञा । राज्ञे । अनोकार इति किम् । राजकीयम् ॥

षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि ॥ १३५ ॥

षपूर्वो योन् तदन्तस्य हन्धृतराज्ञोश्च भानामनोकारलोप स्यादणि । औक्ष्ण । वार्त्रघ्न । धार्तराज्ञ । एषा किम् । साम्नोयम् सामन । अनि(६।४।१६७)ति प्रकृतिभावान्नालोपटिलोपो । अणि किम । ताक्षण्य । सनान्तलक्षणाकारिभ्यश्चे(४।१।१५१)-ति ण्य ॥

विभाषा ङिश्यो ॥ १३६ ॥

अनयो परयोरनोकारस्य लोपो वा स्यात । राज्ञि । राजनि । दाम्नि । दामनि ॥

न संयोगाद्वमन्तात् ॥ १३७ ॥

वकारमकारान्तसंयोगात्परस्यानोकारस्य लोपो न स्यात् । अथर्वणा । चर्मणा । संयोगात्किम् । प्रतिदीव्ना । साम्ना । वमन्तात्किम् । तक्ष्णा ॥

अचः ॥ १३८ ॥

लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य लोपः स्यात् । दधीचः । दधीचा ॥

उद ईत् ॥ १३९ ॥

उदः परस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य ईत्स्यात् । उदीचः । उदीचा ॥

आतो धातोः ॥ १४० ॥

आकारान्तस्य भस्य धातोराल्लोपः स्यात् । सोमपः । सोमपा । आतः किम् । नियः । निया । धातोः किम् । शिवाः । शिवया । आत इति योगविभागादधातोरप्याल्लोपः । क्त्वः । श्वः ॥

मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः ॥ १४१ ॥

आत्मन आदेर्लोपः स्यात्तृतीयैकवचने । त्मना देवेषु । मन्त्रेषु किम् । आत्मना । आङि किम् । आत्मनस्तन्त्रोपतिष्ठते ॥

आङोन्यत्रापि दृश्यते ॥

त्मन्यां ममञ्जन् ॥

ति विंशतेर्डिति ॥ १४२ ॥

भस्य विंशतेस्तिशब्दलोपः स्यात् डिति । विंशत्या क्रीतः विंशकः । विंशतित्रिंशद्भ्यां(५।१।२४)मिति ड्वुन् । डिति किम् । विंशत्या ॥

टेः ॥ १४३ ॥

डिति परे भस्य टेर्लोपः स्यात् । त्रिंशता क्रीतं त्रिंशकं । डित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः । उपसरजः । मन्दुरजः ॥

नस्तद्धिते ॥ १४४ ॥

नान्तस्य भस्य टेर्लोपः स्यात्तद्धिते । आग्निशर्मिः । बाह्वादित्वादिञ् । न किम् । सात्वतः । तद्धिते किम् । शर्मणा ॥

सब्रह्मचारि-पीठसर्पि-कलापि-कुथुमि-तैतिलि-जाजलि लाङ्गलि-शिलालि-शिखण्डि सूकरसद्म-सुपर्वणाञ्च ॥

अत्र अन् (६।४।१६७) इनण्यनपत्य(६।४।१६४) इति च प्रकृतिभावः प्राप्त इति वचनम् । सब्रह्मचारिण इमे साब्रह्मचाराः । पीठसर्पिणः पैठसर्पाः । कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः । कुथुमिनः काथुमाः । तैतिलाः । जाजलाः । लाङ्गलाः । शैलालाः । शैखण्डाः । सौकरसद्माः । सौपर्वाः ॥

अश्मनो विकारे ॥

आश्मो विकारः । आश्मनोऽन्यः ॥

चर्मणः कोशे ॥

चार्मः कोशः । चार्मणोऽन्यः ॥

शुनः सङ्कोचे ॥

शौवः सङ्कोचः । शौवनोऽन्यः ॥

अव्ययानां भमात्रे टिलोपः ॥

सायम्प्रातर्भवः सायम्प्रातिकः । पौनःपुनिकः । कालाट्ठञ्(४।३।११) । ट्युट्युलौ नात्रेष्येते । बाह्वषष्ठिलोपविधानादनित्योऽव्ययानां टिलोपः । आरातीयः । शाश्वतिकः । शाश्वतम् ॥

अह्नष्टखोरेव ॥ १४५ ॥

अह्नष्टखयोरेव टिलोपः स्यान्नान्यत्र । द्व अहनी समाहृते द्व्यह ॥

अह्न समूहे ख ॥

अहीन क्रतु । नियम किम् । अह्ना निर्वृत्तमाह्निकम् ॥

ओर्गुण ॥ १४६ ॥

उवर्णान्तस्य भस्य गुण स्यात्ताद्धिते । औपगव । तद्धितेति किम् । पट्वी । ओरोदिति वक्तव्य गुणोक्ति सज्ञापूर्वका विधिरनित्यो यथा स्यात् । तेन स्वायम्भुवमाति सिद्धम् ॥

ढे लोपोऽकद्र्वा ॥ १४७ ॥

ढे परे उलोप स्यात् कद्रू विना । कामण्डलेय । माद्रबाहेय । कद्रवास्तु काद्रवेय ॥

यस्येति च ॥ १४८ ॥

भस्येवर्णावर्णयोर्लोप स्यादीकारे तद्धिते च परे । इवर्णस्य ईकारे । दाक्षी । सखी । यत्र लोपो न स्यात् सवर्णदीर्घे सत्यतिसखरागच्छतीत्यत्रैकादेशस्यान्तवत्त्वे सत्युपसर्जनह्रस्वत्वे चासखी(१।४।७)ति घिसज्ञाप्रतिषेध स्यात् । इवर्णस्य तद्धिते । आत्रेय । अवर्णस्य ईकारे । गौरी । तद्धिते दाक्षि ॥

औङ श्या प्रतिषेध ॥

काण्डे । औङ शीभावे यस्येति चेति प्राप्नोति । सौर्ये हिमवत शृङ्गे । अत्र सूर्यतिष्ये(६।४।१४९)ति यलोप प्राप्त ॥

इयङुवङ्भ्यां लोपो विप्रतिषेधेन ॥

वत्स प्रीणातीति वत्सप्री । तस्यापत्य वात्सप्रेय । चतु

ष्याञ्यो ङन्(४।२।१३५)। लेखाभ्रू. शुभ्रादि । लैखाभ्रेय ॥

सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्याना य उपधाया. ॥ १४९ ॥

एषामीति तद्धिते च उपधाया यकारस्य लोप स्यात् ।
मत्स्यस्य ङ्यां सूर्यागस्त्ययोश्छ च ङ्या च तिष्यपुष्य-
योर्नक्षत्राणि यलोप इति वाच्यम् ॥

मत्सी । ङ्यां किम् । मत्स्यस्येद मात्स्यम् । सौरी बला
का । सौरीय । सूर्येणैकादिगित्यण् । वृद्धाच्छ । आगस्ती ।
आगस्तीय । छङ्यो किम् । सौर्य चरुम् । आगस्त्य ।
तिष्येण युक्त काल तैष । पौष । तिष्यस्येद तैष्यमित्येव ॥

अन्तिकस्य तसि कादिलोप आद्युदात्तत्व च ॥

अन्तितो न दूरादिति ॥

तमे तादेश्च ॥

अन्तिकस्य तमे परतस्तादे कादेश्च पर्यायेण लोप ।
अन्तम । कादिलोपे अन्तितम ॥

कादिलोपोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥

अन्तिके सीदतीअन्तिषत्। पूर्वपदा(८।३।१०६)दिति षत्वम् ॥

ये च ॥

अन्तिय ॥

हलस्तद्धितस्य ॥ १५० ॥

हल परस्य तद्धितयकारस्य लोप स्यादीति परे । गा
र्गी । हल किम् । कारिकेयी । तद्धितस्य किम् । वैश्यस्य
भार्या वैशी ॥

आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ॥ १५१ ॥

आपत्ययकारस्य तद्धिते लोप स्यान्न त्वाकारादौ। गर्गाणा स

मूहो गार्गकम्। आपत्यस्य किम्। साङ्काश्यक'। योपधा(५।१।१३२) दिति वुञ् । तद्धिते किम् । गार्ग्येण । अत्रैकादेशस्य परादि-ग्रहणेन ग्रहणात् यलोपः स्यात् । इदमेव तद्धितग्रहणं ज्ञापकं पूर्वसूत्रे सप्तम्यन्ततद्धितग्रहणं नानुवर्तत इति । तेन लावण्य मस्यास्तीति ठनि हलस्तद्धितस्ये(६।४।१५०)ति यलोपे लावणिक इति सिध्यतीति पाद्मभट्टीये चिन्त्यम् । अनाति किम् । गार्ग्या-यणः । हल इत्येव । कारिकेयस्यापत्यं कारिकेयी ॥

क्यच्व्योश्च ॥ १५२ ॥

हल परस्यापत्ययकारस्य लोप' स्यात् क्ये च्वौ च परे । गार्गीयते । गार्गायते । गार्गीभूत । आपत्यस्य किम् । सा ङ्काश्यीयति । हल किम् । कारिकेयीयति ॥

बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् ॥ १५३ ॥

एभ्यश्छस्य लुक्स्यात्तद्धिते । बिल्वकीया । बैल्वका । नडादीनां कुक् च(४।२।९१)तिच्छ कुगागमश्च । तस्माच्छै-षिकाण् । एवं वैणुका ऐक्षुका इत्यादि । तद्धित किम् । इक्षु-कीया । छस्येति किम् । सन्नियोगशिष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यभाव इति परिभाषाज्ञापनार्थम् । अन्यथा बिल्व-कादयो हि कृतकुगागमा अत्र गृहीताः । कुक् चच्छे परत एवेतिच्छग्रहणं व्यर्थं स्यात् । लुग्ग्रहणं सर्वलोपार्थम् ॥

तुरिष्ठेमेयःसु ॥ १५४ ॥

तुरिति तृन्तृचोर्ग्रहणम् । तृ इत्यस्य लोपः स्यादिष्ठेमे-यस्सु । करिष्ठः । दोहीयसी धेनुः । टे(६।४।१५५)रित्येव सिद्धे तृग्रहणात्सर्वलोपः । लुगनुवृत्तौ त्वन्तरङ्गानपि विधीनिति न्यायेन पूर्वं लुकि करिष्ठ इत्यादावार्धधातुकनिमित्तगुणो न

स्यात । न लुमते(१।१।६३)ति निषेधात् । इमनिजुत्तरार्थ ।
इतरौ तु श्छ दसी(५ ३।५९)सगुणवचनादपि भवत ॥

टे ॥ १५५ ॥

भस्य टेर्लोप स्यादिष्ठमेय सु । पटिष्ठ । पटिमा । पटीयान् ॥
णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य ॥

इष्ठे यथा प्रातिपदिकस्य पुवद्भावरभावटिलोपविन्मतु-
ल्लोपयणादिलोपप्रस्थस्फाद्यादेशाभ्तद्वणावपीत्यर्थ । एनी
माचष्ट एतयात । तासलादि(३।३।३५)ञ्चात पुवत् । प्रथयात ।
पटुमाचष्टे पटयात । विन्मतार्लुक्(५।३।६५) । स्रग्वणमाचष्ट
स्रजयात । त्वग्वन्तमाचष्टे त्वचयात । स्थवयति । दवयति ।
स्थूलदूर(६।४।१५६)त्यादिना यणादिलोपगुणौ । प्रियास्थिर-
(६।४।१५७)त्यादिना प्रस्थाद्यादेशा । प्रापयति । स्थापयति ।
युवाल्पयो कन् (५।३।६४) । युवानमल्प वाचष्ट कनयति ॥

स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणा यणादिपर
पूर्वस्य च गुण ॥ १५६ ॥

एषा पर यणादि लुप्यते पूर्वस्य च गुण स्यादिष्ठमेय
सु । स्थविष्ठ । स्थवीयान् । दविष्ठ । दवीयान् । यविष्ठ ।
यवीयान् । ह्रसिष्ठ । ह्रसीयान् । ह्रसिमा । क्षेपिष्ठ । क्षेपी
यान् । क्षेपिमा । ह्रस्वक्षिप्रौ पृथ्वादी । क्षोदिष्ठ । क्षोदी
यान् । पर किम् । यविष्ठ इत्यादौ पूर्वयणादेर्लोपो मा भूत ।
पूर्वग्रहण स्पष्टार्थम् । य(ये)त्रागुणवचनास्तेभ्योऽत एव ज्ञापकाद्
जादिप्रत्ययौ भवत ॥

प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणा

प्रस्थस्फवर्बहिगर्वर्षित्रब्द्राघिबृन्दा ॥ १५७ ॥

प्रियादीनां क्रमात्प्रादय आदेशाः स्युरिष्ठेमेयःसु । प्रेष्ठः । प्रेमा । प्रेयान् । [स्थेष्ठः । स्थेयान् ।] स्फेष्ठः । स्फेयान् । वरिष्ठः । वरीयान् । वरिमा । बंहिष्ठः । बंहीयान् । बंहिमा । गरिष्ठः । गरीयान् । गरिमा । वर्षिष्ठः । वर्षीयान् । त्रपिष्ठः । त्रपीयान् । द्राघिष्ठः । द्राघीयान् । द्राघिमा । बृन्दिष्ठः । बृन्दीयान् । प्रियोरुगुरुबहुलदीर्घाः पृथ्वादयो नान्ये ॥

बहोर्लोपो भू च बहोः ॥ १५८ ॥

बहोः परयोरिमेयसोरादेर्लोपः बहोर्भू आदेशः । भूमा । भूयान् । बहुः पृथ्वादिः ॥

इष्ठस्य यिट् च ॥ १५९ ॥

बहोर्भू आदेशः स्यात् इष्ठस्यादेर्लोपः तस्येडागमश्च भूयिष्ठः ॥

ज्यादादीयसः ॥ १६० ॥

ज्यात्परस्येयस आकारादेशः स्यात् । आदेः परस्य(१।१।५४) । ज्यायान् ॥

र ऋतो हलादेर्लघोः ॥ १६१ ॥

हलादेर्लघोः ऋकारस्य सान्को रेफः स्यादिष्ठेमेयःसु । प्रथयति । प्रथिष्ठः । प्रथिमा । प्रथीयान् । ऋतः किम् । पटिमा । हलादेः किम् । ऋजिष्ठः । लघोः किम् । कृष्णिमा ॥

पृथुमृदुभृशकृशदृढपरिवृढानामेव रभाव इष्यते ॥

नेह । कृतमाचष्टे कृतयति । मातरमाचष्टे मातयति । भ्रातयति ॥

विभाषर्जोश्छन्दसि ॥ १६२ ॥

ऋजु ऋतो रो वा स्यादिष्ठादौ छन्दसि। ऋजिष्ठ' । रजिष्ठ ॥

प्रकृत्यैकाच् ॥ १६३ ॥

इष्ठदावेकाच् प्रकृत्या स्यात् । श्रेष्ठ । अतिशयेन स्रग्वी स्रजिष्ठ । स्रजीयान् । अत्र टिलोपो न । एकाच्किम् । वसुमन्त करोति वसयति । मतुपो लुकि टिलोप ॥

प्रकृत्या अके राजन्यमनुष्ययुवान ॥

राजन्यानां समूहो राजन्यकम् । गोत्रोक्षेत्या(४।२।३९)दिना वुञ् । आपत्यस्ये(६।४।१५१)ति यलोप प्रतिषिध्यते।यूनो भाव यौवनिका । मनोज्ञादित्वाद् वुञ् । नस्तद्धित(६।४।१४४) इति टिलोपो न ॥

इनण्यनपत्ये ॥ १६४ ॥

अनपत्यार्थेऽणि इन् प्रकृत्या स्यात्।मात्रावण वर्तते । अणि किम् । दण्डिनां समूहो दाण्डम् । अनुदात्ताद(४।४।१४०) रित्यञ् । अपत्ये तु मेधाविनोपत्य मैधाव ॥

गाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्च ॥ १६५ ॥

एतेपत्याण्यपि प्रकृत्या स्यु । गाथिनोपत्य गाथिन । वैदथिन । कैशिन । गाणिन । पाणिन ॥

सयोगादिश्च ॥ १६६ ॥

सयोगात्पर इन् प्रकृत्या स्यादणि । यज्वनोऽपत्य याज्वन । वाज्रण ॥

अन् ॥ १६७ ॥

अनपत्य इति निवृत्तम् । अण्यन् प्रकृत्या स्यात् । साम्न इद सामनम् ॥

ये चाभावकर्मणोः ॥ १६८ ॥

याद्दौ तद्धिते परेऽन् प्रकृत्या स्यान्न तु भावकर्मणोः । सामसु साधु सामन्य । ब्रह्मण्यः । भावकर्मणोस्तु राज्ञो भाव कर्म वा राज्यम । राजास इति पुरोहितादित्वाद्यक् ॥

आत्माध्वानौ खे ॥ १६९ ॥

एतौ खे प्रकृत्या स्तः । आत्मने हितमात्मनीनम् । अध्वानमलङ्गामी अध्वनीन । खे किम । प्रत्यात्मम । प्राध्वम् । आत्मानमात्मन प्रतीत्यव्ययीभावादनश्चे(५।४।१०८)ति टच् । प्रागतोध्वानामति प्रादिसमासादुपसर्गादध्वन (५।४।८५)इत्यच् ॥

न मपूर्वोपत्ये वर्मणः ॥ १७० ॥

मात्पूर्वोऽन् प्रकृत्या न स्यादपत्येऽणि न तु वर्मण । सुषाम्नोपत्य सौषाम । मपूर्व किम । सौत्वन । अपत्ये किम् । साम्नाप सामन. । अवर्मणा' किम । चक्रवर्मणापत्य चाक्रवर्मण ॥

वा हितनाम्नः ॥

हितनाम्नोपत्य हैतनाम. । हैतनामन ॥

ब्राह्मो जातौ ॥ १७१ ॥

अत्र ब्राह्म इत्येको योग । तत्रापत्य इति न सम्बध्यते । सर्वत्र जातावजातौ च ब्राह्म इति निपात्यते । ब्राह्ममह ब्राह्मी ओषधिरिति जाति' । अजातावपत्येपि टिलोप । ब्राह्मो नारद इति । ततो जाताविति द्वितीयो योग । तत्रापत्य इत्यनुवर्तत । जातावपत्ये टिलोपो न । ब्रह्मणोपत्य ब्राह्मणा । जातौ किम् । ब्राह्मो नारद. । अपत्ये किम् । ब्राह्मी ओषध ॥

कार्मस्ताच्छील्ये ॥ १७२ ॥

अय निपात्यते । कर्मशील कार्मः । कार्मणमन्यत् । ननु- च्छत्रादित्वाण्णे सति नस्तद्धिते(६।४।१४४) इत्येव सिद्धम् । ज्ञाप नार्थं तर्हि निपातनम् । ताच्छीलिके णेऽण्कृत कार्यं ज्ञाप्यते । तेन चौ रा, तापसीत्यादौ णेऽण्णन्तवत् ङीप् सिध्यति । अ न्नि(६।४।१६७)ति अणाश्रितप्रकृतिभावनिरासाय नानिपातनम् ॥

औक्षमनपत्ये ॥ १७३ ॥

अय निपात्यते । उक्ष्ण इदमौक्षम् । अपत्ये तु उक्ष्णो- पत्यम् औक्ष्णः । अपूर्वे(६।४।१३५)त्यल्लोपः ॥

दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्माशिनेयवा- शिनायनिभ्रौणहत्यधै(धे)वत्यसारवैक्ष्वाकमै- त्रेयहिरण्मयानि ॥ १७४ ॥

एते निपात्यन्ते । दण्डिन् हस्तिन् आभ्यां नडादिफकि टिलोपाभावः । अथर्वणा प्रोक्तमुपचारादथर्वा । तदधीत इति वसन्तादित्वाट्ठकि प्रकृतिभावः । जिह्माशिनस्त्यस्य शुभ्रादि- त्वाड्ठकि प्रकृतिभावः । वाशिनोपत्यमित्युदीचां वृद्धादपूर्वा- (गोत्रा ४।१।१५७)दिति फिञि प्रकृतिभावः । भ्रूणहन् दि(धी)- वन् अनयो ष्यञि तकारान्तादेशो निपात्यते । सरय्वां भव सारवम् । अय् इत्यस्य लोपो निपात्यते । इक्ष्वाको- रपत्य जनपदशब्दादञ्युकारलोपो निपात्यते । अत्राऽन्त- माहुर्वासम् । इक्ष्वाकुषु भव इति कोपधादण्य तादासम् । द्रुगोरपि निपातनमत्रेष्यते । तत्रैकश्रुत्या सूत्रपाठाद् द्रुयमपि सिध्यति । मित्रयोरपत्यमिति गृष्ट्यादिपाठाद् ढञि युलोपो

निपात्यते । हिरण्यस्य मयटि यलोपो निपात्यते ॥

ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छन्दसि ॥ १७५ ॥

एते छन्दसि निपात्यन्ते । ऋतुवास्तुभ्यां भवे छन्दसी (४।४।११०)ति यति यणादेशो निपात्यते । ऋत्व्य । वास्त्व्य । वस्तुशब्दस्याणि यणादेश । वास्त्वम् । मधुशब्दस्याणि स्त्रिया यणादेश । माध्वीर्न । हिरण्यशब्दान्मयटि मलोप. । हिरण्ययेऽन्तरिक्षे चरन्ति ॥

इति श्रीमहोपाध्यायाद्वैतविद्याचार्यश्रीराघवसोमयाजिकुलावत सश्रीतिरुमलार्यवर्यस्य सूनोरन्नभट्टस्य कृतौ व्याकरणमिताक्षरायां षष्ठस्याध्यायस्य चतुर्थे पाद ॥

समाप्तोऽध्यायश्च ॥

युवोरनाकौ ॥ १ ॥

युवु एतयोः क्रमादेनाकावादेशौ स्तः । नन्द्यादिभ्यो ल्युः । नन्दनः । सायन्तनम् । कारकः । वासुदेवकः ॥
अनुनासिकयोरिष्टिः ॥
नहः । ऊर्णायुः । भुजिमृङ्भ्यां युक्त्युकौ (उ० ३०१) । भुज्युः । मृत्युः । अत्र यणानुनासिकत्वं न प्रतिज्ञायते । युवोरिति समाहारद्वन्द्वे अनित्यमागमानुशासनमिति नुम् न कृतः । लिङ्गमशिष्यमिति वा नपुंसकत्वं नाश्रितम् । इतरेतरयोगद्वन्द्वे तु छान्दस उकारलोपः । द्विवचनस्य वा एकवचनादेशः । अन्यथा युव्वोरिति स्यात् ॥

अयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम् ॥ २ ॥

प्रत्ययादिभूतानां फादीनां क्रमादायन्नादय आदेशाः स्युः । फस्य आयन् । नाडायनः । ढस्य एय् । वैनतेयः । खस्य ईन् । कुलीनः । छस्य ईय् । शालीयः । घस्य इय् । क्षत्रियः । प्रत्ययेति किम् । खनति । आदीनां किम् । जानुदघ्नम् । एते प्रत्ययोपदेशकाल एव स्युः । तेनाद्युदात्तत्वमिध्यानं । उणादीनामव्युत्पन्नत्वाच्छण्ढः षण्ढ इत्यादौ न । ऋतेश्छन्दसि वाच्यं ऋतेरीयङ्(३।१।२९)वचनं वा ज्ञापकं धातुप्रत्ययानामायनाद्यभावस्य । फिना निष्करणं ज्ञापकमायनो नकारस्येत्संज्ञा नास्तीति । योगापेक्षं च ज्ञापकमिति ईनोऽपि न । यकारस्य तु प्रयोजनाभावान्नेत्संज्ञा ॥

झान्त ॥ ३ ॥

तकारेकार उच्चारणार्थ । प्रत्ययसम्बन्धिनो झस्यान्तादेश स्यात । भवान्त । जॄविशिभ्या झ (उ० ४०६) । जरन्त । वशन्त । आदग्रहणाननुवृत्त्या शयान्ता इति न स्यात । शीङ उपसर्गादाशङ्कयाश्च(३।४।८)ति लट् । तस्य लटोऽडाटा(३।४।९४)वित्याडागम । टरेत्व वैतोऽन्यत्र(३।४।९) त्यैत्वम । शेन्त । शब्लुक् । शीङ सार्वधातुक(७।४।२१) इति गुण । अत्र प्रतिपदविधानाल्लावस्थायामवाट सति पश्चाज्झादेश इति झस्यादित्वम । प्रसङ्गात किम् । उज्झिता । अस्याप्युपदेशानुद्धानादाद्युदात्तत्वम् ॥

अदभ्यस्तात् ॥ ४ ॥

अभ्यस्तात्परस्य झस्यादादेश स्यात । अन्तापवाद । ददात । जक्षात । जुमा वाभ्यत एव । अदु ॥

आत्मनेपदेष्वनत ॥ ५ ॥

अनकारान्तादङ्गादुत्तरस्यात्मनपदेषु झस्यादादेश स्यात । चिन्वत । आत्मनपदेषु किम् । चिन्वान्त । अनत किम् । भव त । शयान्ता इत्यत्राटा व्यवधाननाङ्गात्परत्व झस्य विहन्यत इत्यन्तादेश एव ॥

शीङो रुट् ॥ ६ ॥

शीङ परस्य झादशस्यातो रुडागम स्यात । शेरत । अशेरत । शीङ इति सानुबन्धकग्रहण यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थम् । व्यतिशश्यत ॥

वेत्तेर्विभाषा ॥ ७ ॥

वेत्त परस्य झादशस्याता रुड्वा । संविदते । संविद्रते । समविदत ।

समविद्रत । नेत्तेर्ग्रहणाद्विन्तेर्न । विन्ते । विन्दाते । विन्दते ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ८ ॥

रुडियेन । देवा अदुह्र । दुहेर्लङि झावेरन् रुट् । लो-पस्त आत्मनेपदे(७।१।४१)ष्वित्यात तकारलोप । क्वचिन्न । अदुह्र । बहुलवचनादन्यत्रापि । अदृश्रन् । दृशेर्लुङि झरन्ता देश । इरितो वा(३।१।५७)त्यङ् । तस्य रुट् । इतश्च(३।४।१००) तीकारलोप । मध्यमान्तलोप । पररूपम् । बहुलवचनादेव ऋदृशाङी(७।४।१६)ति गुण ॥

अतो भिस ऐस् ॥ ९ ॥

अकारान्तादङ्गाद्भिस ऐसादेश स्यात् । रामै । अतिजरसै । अत किम् । हरिभि । तपर किम् । रमाभि ॥

बहुलं छन्दसि ॥ १० ॥

भिस ऐस् । देवेभि । तण्डुलैर्जुहोति ॥

नेदमदसोरकोः ॥ ११ ॥

अककारयोरिदमदसोर्भिस ऐस् न स्यात् । एभि ॥ अमीभि । अको किम् । इमकै । अमुकै । अकारस्यात्र इव ज्ञापकम् न मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इत्यस्य ॥

टाङसिङसामिनात्स्याः ॥ १२ ॥

अकारान्तादङ्गाट्टादीना क्रमादिन आत् स्य एत ख्य । रामेण । रामात् । रामस्य । आतिजरसेन अतिजरसादिति कश्चिदिच्छति ॥

ङेर्यः ॥ १३ ॥

अतोऽङ्गात्परस्य चतुर्थ्येकवचनस्य यादेश स्यात् । रा

माय । कष्टाय क्रमण(३।१।१४)इति ज्ञापकात्सन्निपातपरिभाषा अनित्या । तेन सुपि चे(७।३।१०२)ति दीर्घ । अत. किम् । पत्ये ॥

सर्वनाम्न स्मै ॥ १४ ॥

अत सर्वनाम्नो ङ इत्यस्य स्मै स्यात् । सर्वस्मै । अत॰ किम । भवते । अत्र इदम् ए इति स्थित इदमान्वादेश अशादेशे अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं स्मै पश्चात्सवर्णदीघ । अत्रास्मै ॥

ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ ॥ १५ ॥

अत सर्वनाम्नो ङसिङ्यो क्रमात् स्मात्स्मिनौ स्त । सर्वस्मात् । सर्वस्मिन् । अत किम । भवत । भवति ॥

पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ॥ १६ ॥

एभ्यो ङसिङ्यो स्मात्स्मिनौ वा स्त । पूर्वस्मात् । पूर्वात् । पूर्वस्मिन् । पूर्वे । एव पर अवर दक्षिण उत्तर अपर अधर स्व अन्तर । नवभ्य किम् । यस्मात् । यस्मिन् ॥

जस शी ॥ १७ ॥

अत सर्वनाम्नो जस शी स्यात् । सर्वे । ये । ते । अतः किम् । भवन्त । दीर्घोच्चारणमुत्तरार्थम् ॥

औड आप ॥ १८ ॥

आप परस्यौड शी स्यात् । औडित्यौकारविभक्ते सञ्ज्ञा । रमे । अम्बिके ॥

नपुसकाच्च ॥ १९ ॥

क्लीबात्परस्यौड. शी स्यात् । ज्ञाने । वारिणी । मधुनी ॥

जश्शसो शिः ॥ २० ॥

क्लीबात्परयोरनयो शिः स्यात् । कुण्डानि तिष्ठन्ति । कुण्डानि पश्य । जसा सहचरितस्य शसो ग्रहणादिह न । कुण्डशो ददाति ॥

अष्टाभ्य औश् ॥ २१ ॥

कृताकारादष्टन परयोर्जश्शसोरौश् स्यात् । अष्टनो दीर्घा (६।१।१७२)दिति दीर्घग्रहं ज्ञापकमात्त्वविकल्पस्य । अष्टौ सन्ति । अष्टौ पश्य । येन नाप्राप्तिन्यायेन षड्भ्या लुक(७।१।२२) बाधते । नतु सुपो धातु(२।४।७१)रिति लुकम् । अष्टपुत्र । तदन्तस्यापि । परमाष्टौ । गौणत्वे प्रियाष्टान । आत्वाभावादौश् न । कृताकारान्तिकम् । अष्ट ॥

षड्भ्यो लुक् ॥ २२ ॥

षट्संज्ञकेभ्य परयोर्जश्शसोर्लुक् स्यात् । षट् । पञ्च । परमषट् । परमपञ्च । गौणत्वे तु प्रियषष । प्रियपञ्चान ॥

स्वमोर्नपुंसकात् ॥ २३ ॥

क्लीबात्स्वमोर्लुक्स्यात् । दधि । त्यदाद्यत्वस्य लुका बाध इष्यते । तद्ब्राह्मणकुलम् ॥

अतोम् ॥ २४ ॥

अकारान्तात्क्लीबात्स्वमोरमादेशः स्यात् । लुकोपवादः । फलम् अस्ति पश्य वा ॥

अद्ड्डतरादिभ्य पञ्चभ्य ॥ २५ ॥

डतर डतम इतर अन्य अन्यतर एभ्य क्लीबेभ्य स्वमो-

स्मदादेश स्यात् । अमोऽपवाद । टिलोप । कतरत् । कतमत । इतरत् । अन्यत् । अन्यतरत । टेर्लुप्तत्वादङ्गस्येत्यादि (६।१।६९)ति सम्बुद्धिलोप । ह कतरत ॥

नेतराच्छन्दसि ॥ २६ ॥

अस्माच्छन्दसि स्वमोरदुडादेशो न । इतरम् । लोके तु इतरत । गात योगविभागादेकतरात्सर्वत्र न । एकतरम् ॥

युष्मदस्मद्भ्या ङसोश् ॥ २७ ॥

आभ्या परस्य ङस स्थाने अश स्यात् । तव । मम ॥

ङेप्रथमयोरम् ॥ २८ ॥

युष्मदस्मद्भ्या परस्य ङे इत्यस्य प्रथमाद्वितीयाविभक्त्या आमादेश स्यात । तुभ्यम् । मह्यम । त्वम् । युवाम । यूयम् । त्वाम् । त्वा । युवाम । अहम । आवाम् । वयम् । माम् । आवाम् ॥

शसो न ॥ २९ ॥

आभ्या परस्य शसो न स्यात् । आदे परस्य(१।१।५४)। युष्मान् अस्मान् ब्राह्मणान् ब्राह्मणी कुलानि वा । तस्माच्छसो न(६।१।१०३) इत्येव सिद्ध स्त्रीनपुसकार्थमिदम् । अलङ्गे वा युष्मदस्मदी ॥

भ्यसो भ्यम् ॥ ३० ॥

आभ्या परस्य भ्यसो भ्यम स्यात् । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम । अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येति शेषलोप एत्त्व न । अभ्यमित्यादेशो वा ॥

पञ्चम्या अत् ॥ ३१ ॥

आभ्या परस्य पञ्चम्या भ्यसोऽदादेश स्यात् । युष्मत् । अस्मत् ॥

एकवचनस्य च ॥ ३२ ॥

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य पञ्चम्येकवचनस्य अत् स्यात् । त्वत् । मत् ॥

साम आकम् ॥ ३३ ॥

आभ्यां परस्य सुट्सहितस्याम आकमादेशः । युष्माकम् । अस्माकम् । ससकारग्रहणं शेषे लोपे सुटो भाविनो निवृत्त्यर्थम् ॥

आत औ णलः ॥ ३४ ॥

आदन्ताद्धातोर्णल औ आदेशः स्यात् । पपौ । तस्थौ । अत्रात्त्वमेकादेशः स्थानिवद्भावो द्विवचनमिति कार्यक्रमः ॥

तुह्योस्तातङाशिष्यन्यतरस्याम् ॥ ३५ ॥

आशिषि तुह्योस्स्थाने तातङ् वा स्यात् । ङित्त्वं गुणाद्यभावाय नान्त्यादेशाय । जीवतात् । युतात् । म्रियतात् । मृष्टात् ॥

विदेः शतुर्वसुः ॥ ३६ ॥

वेत्तेः परस्य शतुर्वसुरादेशः स्यात् । विद्वान् । विद्वांसौ । वृत्तिकेचिदनुवर्तयन्ति । विदन् । विदन्तौ । स्थानिवत्त्वादुगित्कार्ये सिद्धे वसोरुकारोच्चारणम् वसोः सम्प्रसारण(६।४।१३१)मित्यत्र क्वसोरपि ग्रहणार्थम् । अत एवैकानुबन्धकपरिभाषा नाश्रीयते ॥

समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् ॥ ३७ ॥

अनञ्पूर्वे समासे क्त्वो ल्यबादेशः स्यात् । प्रकृत्य । द्विधाकृत्य । पार्श्वतःकृत्य । समास किम् । कृत्वा । अनञ्पूर्वे किम् । अकृत्वा । परमकृत्वा । स महदि(२।१।६१)ति समासः । परमस्य

क्रियाविशेषणत्वात्सामानाधिकरण्यम् । अनञ् नञ्सदृशमव्ययमेव गृह्यते । स्नात्वाकालक पीत्वास्थिरक इत्यादौ मयूरव्यंसकादिषु निपातनात् ल्यबभाव । हित्वा मदायेत्यादौ हित्वाद्यादेशात्प्राग्ल्यबादेश इष्यते । तत्र च ज्ञापकमदो जग्धिर्ल्यप्ति किती(२।४।३६)ति ल्यब्ग्रहणम् ॥

क्त्वापि छन्दसि ॥ ३८ ॥

पूर्वविषये । कृष्ण वासो यजमान परिधापयित्वा । अपिशब्दाल्ल्यबपि । उद्धृत्य जुहोति ॥

सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः ॥ ३९ ॥

छन्दसि सुपां स्थाने एते आदेशाः स्युः । सु । ऋजवः सन्तु पन्था । पन्थान इति प्राप्ते ॥

सुपां सुपो भवन्तीति वाच्यम् ॥

धुरि दक्षिणायाः । दक्षिणामिति प्राप्ते ॥

तिङ् तिङ इति वाच्यम् ॥

ये अश्वयूपाय तक्षति । तक्षन्तीति प्राप्ते । लुक् । आर्द्रे चर्मन् । चर्मणीति प्राप्ते । पूर्वसवर्णः । धीती मती । धीत्या मत्येति प्राप्ते । आ । उभा पितरा । उभौ पितराविति प्राप्ते । आत् । न ताद्ब्राह्मणान् । नतान् ब्राह्मणानिति प्राप्ते । शे । युष्मे । अस्मे । यूयं वयमिति प्राप्ते । यूयवयौ छान्दसत्वान्न स्तः । या । ऊरुया । ऊरुणेति प्राप्ते । अनुष्ट्या वाचं यच्छ । अनुष्टुभेति प्राप्ते । याच् । साधुया । साध्विति सोर्लुकि प्राप्ते । आल् । वसन्ता यजेत । वसन्ते इति प्राप्ते ॥

इयाडियाजीकाराणामुपसङ्ख्यानम् ॥

इया । उर्विया । दार्विया । उरुणा दारुणेति प्राप्ते ।

ङिगाच् । सुक्षेत्रिया । सुक्षेत्रेणेति प्राप्ते । ईकार । सरसी यानम् । सरसि इति प्राप्ते ॥

आङयाजयारां चोपसङ्ख्यानम् ॥

आङ् प्रबाहवा । प्रबाहुनेति प्राप्ते । अयाच् । स्वप्नया । स्वप्नेनेति प्राप्ते । अयार् । नावया । नावेति प्राप्ते ॥

अमो मश् ॥ ४० ॥

मिप आदेशस्यामो मशादेशः स्याच्छन्दसि । वधीं वृत्रम् । लुङि हनो वधादेशे मशादेशे च मिच इटि आस्तसिच(७।३।९६) इति मश ईटि इट ईटी(८।२।२८)ति सिज्लोपे सवर्णदीर्घे बहुलं छन्दसी (६।४।७५)ति अडभावे रूपम् । मशोऽकार उच्चारणार्थः ॥

लोपस्त आत्मनेपदेषु ॥ ४१ ॥

आत्मनेपदेषु यस्तकारस्तस्य लोपः स्याच्छन्दसि । अदुह । अदुहतेति प्राप्ते दुहलङि झ । शपो लुक् । झस्यादादेशः । बहुलं छन्दसी(७।१।८)ति रुट् । तलोपे अकारद्वयस्य पररूपम् । क्वचिन्न । कुरुते । आत्मनेपदेषु किम् । उ(त्)त्स दुहन्ति ॥

ध्वमो ध्वात् ॥ ४२ ॥

ध्वमो ध्वात्स्याच्छन्दसि । वारयध्वात् । वारयध्वमिति प्राप्ते ॥

यजध्वैनमिति च ॥ ४३ ॥

यजध्वमेनमित्यत्र मलोपो वस्य च यत्वं निपात्यते । यजध्वैनम् ॥

तस्य तात् ॥ ४४ ॥

लोण्मध्यमपुरुषबहुवचनस्य तशब्दस्य तात् स्यात् ।

सूर्यं चक्षुर्गमयतात् ॥

तप्तनप्तनथनाश्च ॥ ४५ ॥

लोण्मध्यमतस्यैते स्युश्छन्दसि । शृणोत । शृणुतेति प्राप्ते । पित्त्वाद्गुण । तनप् । सर्ववीर(सवरत्ना) बधातन । धत्तेति प्राप्ते । तन । मरुतस्तज्जुजुष्टन । जुषतेति प्राप्ते । छान्दस शप श्लु । थन । यजथन । यजतेति प्राप्ते ॥

इदन्तो मसि ॥ ४६ ॥

इदन्तेति तकार उच्चारणार्थ । मसित्यत्र प्रथमाया लुक् । इकार उच्चारणार्थ । मस इकारोन्तागम स्याच्छन्दसि । चरामसि । चराम इति प्राप्ते ॥

क्त्वो यक् ॥ ४७ ॥

क्त्वा इत्यस्य यगागम स्याच्छन्दसि । स्थित्वाय । स्थित्वेति प्राप्ते ॥

इष्ट्वीनमिति च ॥ ४८ ॥

छन्दस्यय निपात्यत । इष्ट्वा । अत्र क्त्वाप्रत्ययस्यनामित्यन्तादेश । इष्ट्वीन दवान् । इष्ट्वा दवानिति प्राप्ते चकारात्पीत्वीनमिति च । पीत्वेति प्राप्ते ॥

स्नात्व्यादयश्च ॥ ४९ ॥

आदिशब्द प्रकारार्थ । स्नात्वीप्रकाराश्छन्दसि साधव । स्नात्वी मलादिव । स्नात्वेति प्राप्ते । पीत्वी । पीत्वेति प्राप्ते ॥

आज्जसेरसुक् ॥ ५० ॥

अवर्णान्ताज्जसोऽसुगागम स्याच्छन्दसि । ब्राह्मणास । ब्राह्मणा इति प्राप्त ॥

अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि ॥ ५१ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । एषां क्यच्यसुगागमः स्यादात्मप्रीतौ ॥

अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायामिष्टः ॥

अश्वस्यति वडवा । वृषस्यति गौः ॥

क्षीरलवणयोर्लालसायाम ॥

क्षीरस्यति बालः । लवणस्यत्युष्ट्रः । अन्यत्राश्वीयतीत्यादि ॥

सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्यचि लालसायां क्यचि सुग

सुगागमश्चेत्येके ॥

दधिस्यति । दध्यस्यति ॥

आमि सर्वनाम्नः सुट् ॥ ५२ ॥

अवर्णान्तात्सर्वनाम्नः परस्य षष्ठीबहुवचनस्य सुडागमः स्यात । सर्वषाम् । सर्वासाम् । अवर्णान्तात्किम् । भवताम् ॥

त्रेस्त्रयः ॥ ५३ ॥

त्रेः त्रय त्रयादेशः स्यादामि । त्रयाणाम् ॥ त्रीणाम छन्दसि दृश्यते ॥

ह्रस्वनद्यापो नुट् ॥ ५४ ॥

ह्रस्वान्तान्नद्यन्तादाबन्ताच्चामो नुडागमः स्यात । रामाणाम् । हरीणाम् । धातॄणाम । गौरीणाम् । वधूनाम् । रमाणाम् ॥

षट्चतुर्भ्यश्च ॥ ५५ ॥

षट्संज्ञकेभ्यश्चतुरश्चामो नुट् स्यात् । पञ्चानाम । षण्णाम । चतुर्णाम् । परमपञ्चानाम् । परमषण्णाम् । परमचतुर्णाम् । उपसर्जनत्वे तु प्रियपञ्चाम् । प्रियषषाम । प्रियचतुराम् ॥

श्रीग्रामण्योश्छन्दसि ॥ ५६ ॥

एतयो. सम्बन्धिन आमो नुट् छन्दसि । श्रीणामुदार । सूत्र(त)ग्रामणीनाम् । वामी(१।४।५)ति व्यवस्थितविभाषाङ्गीका रान्छन्दसि नित्य नदीसज्ञया श्रीणामिति सि गति । सूत्रा(ता)श्च ग्रामण्यश्चेति समाहारद्व द्वे ह्रस्वान्तादित्येव सूत्र(त)ग्रामणीनामिति नुट्सिद्धेराशिष्योय योग इत्याकरे ॥

गो पादान्ते ॥ ५७ ॥

पादान्तवृत्तेर्गो परस्यामो नुट् छन्दसि । गोपति शूरगोनाम् । पादान्ते किम् । गवा पति फल्गुनीनाम् । क्वचित्पादान्तेपि । विराज गोपति गवाम् ॥

इदितो नुम् धातो ॥ ५८ ॥

इदितो धातोर्नुमागम स्यात् । कुण्डिता । हुण्डिता । धातूपदेशावस्थायामेव नुमिष्ट । तेन कुण्डा हुण्डा । अत्र गुरोश्च हल(३।३।१०३)इत्यकारप्रत्यय सिद्ध । धातो किम् । अभैत्सीत् । सिच इदित्त्वेपि न नुम । सिच इकारस्योच्चारणार्थत्वेनेत्सज्ञाया अभावाद्धातुग्रहणमुपदेशावस्थालाभार्थमित्याहु ॥

शे मुचादीनाम् ॥ ५९ ॥

मुच् लुप् विद् लिप सिच् कृत पिश खिद् एषा नुमागमः स्याच्छे परे । मुञ्चति । लुम्पति । विन्दति । लिम्पति । सिञ्चति । कृन्तति । पिंशति । खिन्दति । शे किम् । मोक्ता । एषा किम । तुदति ॥

तृम्फ दृम्फ–गुम्फ–उम्भ–शुम्भा शे नुम्वाच्य ॥

नुम्विधिसामर्थ्यान्नलोपो न । तृम्फतीत्यादि ॥

मस्जिनशोर्झलि ॥ ६० ॥

अनयोर्नुम स्याज्झलि। मङ्क्ता(ङ्क्त्वा)। मङ्क्तु(ङ्क्त)म। नंष्टा। नंष्टुम । झलि किम् । मज्जनम् । नशनम् । मस्जेरन्त्यात्पूर्वं नुममिच्छन्त्यनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थम् । मग्न । मग्नवान् ।

रधिजभोरचि ॥ ६१ ॥

अनयोर्नुम स्यादजादौ प्रत्यये । रन्धयति । जम्भयति । नित्येन नुमा परापि वृद्धिर्बाध्यते । अचि किम् । रद्धा । जब्धा ॥

नेट्यलिटि रधे ॥ ६२ ॥

लिड्वर्जिते इटि रधेर्नुम न स्यात् । रधिता । रधितुम् । इटि किम । रन्धनम् । अलिटि किम । ररन्धिव । ररन्धिम । अत्र नुमि सति संयोगाल्लिटोऽकित्त्वान्नलोपो न । रेधिवानित्यत्र क्रमोऽपदर्शिकाकृत्त्वमाश्रित्य नुमो लोप ॥

रभेरशब्लिटो ॥ ६३ ॥

रभेर्नुम स्यादचि न तु शब्लिटो । आरम्भणाम्। आरम्भक । शब्लिटोस्तु आरभते । आरेभे । अचि किम् । आरब्धा ॥

लभेश्च ॥ ६४ ॥

अस्य नुम स्यात्प्राग्विषये । लम्भयति । लम्भक । शब्लिटोस्तु । लभते । लेभे । अचीत्येव । लब्धा ॥

आङो यि ॥ ६५ ॥

आङ परस्य लभेर्नुम स्याद्यादौ प्रत्यये विवक्षिते । आलम्भ्या गौ । प्रत्ययात्प्रागेव नुमि सति अदुपधत्वाभावात्

ण्यति सत्यास्वरित पद मिध्यति । पोरदुपधा(३।१।९८)दिति यति सति यतोऽनाव(६।१।२१३)इत्युत्तरपदाद्युदात्त स्यात्तच्चा-निष्टमित्युपदेश एव नुमिष्यते । आलभ्यत इत्याद्यात्तनिदि ता(६।४।२४)मिति नलोप ॥

उपात्प्रशसायाम् ॥ ६६ ॥

उपाल्लभेर्नुम् स्याद्यादौ विवक्षिते प्राशस्त्ये । उपलम्भ्या भवता विद्या । प्रशसाया किम् । उपलभ्य किञ्चिद्वृषलात् । अदुपधत्वाद्यदन्तामदम् । स्वरे भेद ॥

उपसर्गात् खल्घञो ॥ ६७ ॥

एतयो परत उपसर्गात्परस्यैव लभेर्नुम्स्यात् । ईषत्प्र लम्भ । नियम किम् । ईषल्लभ । लाभ ॥

न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् ॥ ६८ ॥

उपसर्गान्तररहिताभ्यामाभ्या परस्य लभेर्नुम्न स्यात् खल्घञो । सुलभम् । दुर्लभम् । सुलाभ । दुर्लाभ । केवलाभ्या किम् । अतिसुलम्भम् । अतिसुलभमित्यत्रात कर्म प्रवचनीयतयोपसर्गत्वाभावात्केवल सु । सुप्रलम्भमित्यत्र प्रगा व्यवधानान्निषेधाभाव । सुदुर्भ्यामिति तृतीया पक्षे व्यवहिते नाप्युपसृष्ट वमम्भवात्सुप्रलम्भ इत्यपि केवलपदप्रयोजनम् ॥

विभाषा चिण्णमुलो. ॥ ५९ ॥

अनयोर्लभेर्नुम्वा स्यात् । अलम्भि । अलाभि । लम्भ लम्भम् । लाभ लाभम् । व्यवस्थितविभाषया सोपसर्गा न्नित्य नुम् । प्रालम्भि । प्रालम्भम् ॥

उगिदचा सर्वनामस्थानेऽधातो ॥ ७० ॥

अधातोरुगितो नलोपिनोञ्चतश्च नुम् स्यात्सर्वनामस्था-

ने । भवान् । कुर्वन् । श्रेयान् । प्राङ् । प्राञ्चौ । [प्राञ्च ।] उगिदचां किम् । दृषत् । सर्वनामस्थाने किम् । प्राचः । प्राचाम् । अधातोः किम् । अधातुभूतपूर्वादपि नुम्यथा स्यात् । गोमन्तमिच्छति गोमयति । गोमयतेरप्रत्ययः । गोमान् । उखास्रत् पर्णध्वदित्यत्राञ्चतेर्ग्रहणस्य नियमार्थत्वादेव न स्यात् ॥

युजेरसमासे ॥ ७१ ॥

युजेः सुटि नुम् स्यात् असमासे । युङ् । युञ्जौ । युञ्जः । असमासे किम् । सुयुक् । सुयुजौ । युज समाधाविलस्य न नुम् । युक् । समाधिमानित्यर्थः ॥

नपुंसकस्य झलचः ॥ ७२ ॥

झलन्तस्याजन्तस्य च क्लीबस्य नुम्स्यात्सर्वनामस्थाने । श्रेयांसि । गोमन्ति । वनानि । क्लीबस्य किम् । मरुत् । झलचः किम् । चत्वारि अहानि । उगितो नपुंसकस्य परत्वादनेनैव नुम् ॥

बहूर्जो नुम्प्रतिषेधः ॥

बहूर्जि कुलानि ॥

अन्त्यात्पूर्वं नुममिच्छन्त्येके ॥

बहूर्ञ्जि ॥

इकोऽचि विभक्तौ ॥ ७३ ॥

इगन्तस्य क्लीबस्य नुम् स्यादचि विभक्तौ । वारिणी । त्रपुणी । इकः किम् । वनाय । अचि किम् । सम्बुद्धेर्लुकि प्रत्ययलक्षणं न नुम् मा भूत् । न च नलुमतेः(१।१।६३)ति निषेधः । अत एवाज्ग्रहणात्तस्यानित्यत्वज्ञापनात् । अन्यत्र हलादौ नलोपः प्रातिपदिकान्तस्ये(८।२।७)ति सिद्धत्वात् । अनित्यत्वज्ञापनाच्च

पक्षे सम्बुद्धिनिमित्तो गुण । ह वार । हे वारि ॥

तृतीयादिषु भाषितपस्क पुवद्गालवस्य ॥ ७४ ॥

एकस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्ते उक्तपुस्क क्लीब पुवद्वा स्याट्टा दावचि । अनादिन। अनाम्ये । एकस्मिन्किम् । पीलुन फलाय ॥

पीलुटृप फल पीलु पीलुन न तु पीलव ।

वृक्ष निमित्त पीलुत्व तज्जत्व तत्फल पुन ॥

अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्त ॥ ७५ ॥

एषा क्लीबानामनडादश स्याट्टादावाच । स चादात्त । अस्थ्ना । दध्ना । सक्थ्ना । अक्ष्णा ॥

तदन्तानामिरत्रष्यत ॥

प्रियदध्ना ब्राह्मणेन । प्रियास्थ्ना । प्रियसक्थ्ना । प्रियास्थ्ना क्ष्णा शुना(?) । टादौ किम् । अस्थीनि । अचि किम् । अस्थिभि ॥

छन्दस्यपि दृश्यते ॥ ७६ ॥

अस्थ्यादीनामनड् । दाद्यग्रहणादनियम । अस्थभि । अक्षभिर्यजत्रा । अस्थान्यशातयन । अक्षण्वता लाङ्गलेन ॥

ई च द्विवचने ॥ ७७ ॥

अस्थ्यादेर्द्विवचने परे ई आदेश स्यादुदात्तश्छन्दसि । अक्षीभ्याम् । अक्षी ते इन्द्र पिङ्गल । ईकारेण नुम् परत्वा द्बाध्यते ॥

नाभ्यस्ताच्छतु ॥ ७८ ॥

अभ्यस्तात्परस्य शतुर्नुम् न स्यात् । दधत् । जक्षत् ॥

वा नपुसकस्य ॥ ७९ ॥

अभ्यस्तात् क्लीबात्परस्य शतुर्नुम् वा स्यात् । दधति

बनारससंस्कृतसीरीजनाम्नी ग्रन्थमालायामेव संस्कृतपुस्तकावली ।

इयं पुस्तकावली खण्डशो मुद्रिता भवति। अस्यां संस्कृतभाषानिबद्धा बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमाः केचिदङ्गलभाषानुवादसहिताश्च ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति। तांश्च ग्रन्थान् काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्येऽपि विद्वांसः शोधयन्ति। यैर्महाशयैरियं पुस्तकावली नियमेनाविच्छेदेन संग्राह्या तैस्तदेकैकस्य खण्डस्य ॥।) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देयः। अन्यैर्महाशयैः कानिचित् खण्डानि संग्राह्याणि तैश्च प्रत्येकं खण्डानां १) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देय इति ॥

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।	रु०	आ०
सिद्धान्ततत्त्वविवेकः खण्डानि ५	५	०
अर्थसंग्रहः अंग्रेजीभाषानुवादसहितः	१	०
तन्त्रवार्त्तिकम् खण्डानि १३	१३	०
कात्यायनमहर्षिप्रणीतं शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् सभाष्यम् ख० ६	६	०
सांख्यकारिका चन्द्रिकाटीकागौडपादभाष्यसहिता	१	०
वाक्यपदीयम् खण्डानि ५ (प्रथमभागः प्रथमद्वितीयकाण्डे पुण्यराजटीकासहिते खण्डाः ३। द्वितीयभागः तृतीयकाण्डम् हेलाराजटीकासहितं खण्डौ २)	५	०
रसगङ्गाधरः खण्डानि ९	९	०
परिभाषावृत्तिः खण्डौ २	२	०
वैशेषिकदर्शनं किरणावलीटीकासंवलितप्रशस्तपादप्रणीतभाष्यसहितम् खण्डौ २	२	०
शिक्षासङ्ग्रहः खण्डानि ५	५	०
नैष्कर्म्यसिद्धिः खण्डानि ४	४	०
महर्षिकात्यायनप्रणीतं शुक्लयजुःसर्वानुक्रमसूत्रम् सभाष्यम्	३	०
ऋग्वेदीयशौनकप्रातिशाख्यं सभाष्यम् खण्डानि ४	४	०
(बृहत्) वैयाकरणभूषणम् पदार्थदीपिकासहितम् खण्डानि ४	४	०
विवरणोपन्यासः सटीकवाक्यसुधासहितः खण्डौ २	२	०
तत्त्वदीपनम् (पञ्चपादिकाविवरणस्य व्याख्यानम्) ख० ८	८	०
वेदान्तदीपः (श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचितः) खण्डानि ३	३	०
टुप्टीका खण्डानि ४	४	०

